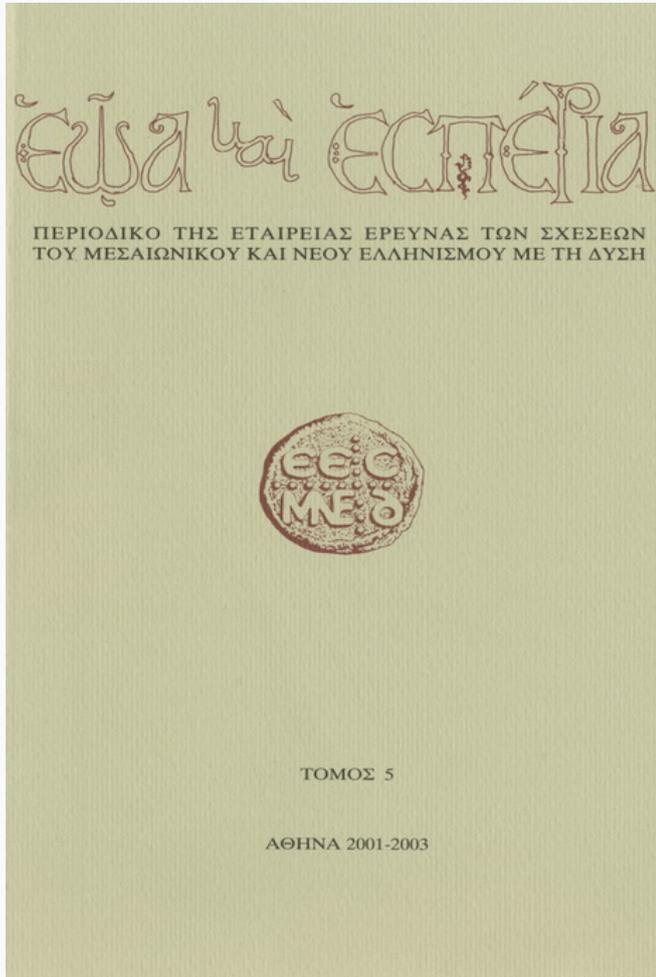

Εοα και Esperia

Vol 5 (2003)

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΝΕΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

Φλιορεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά, Ι. Γ. Δελλής, Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, Στάθης Μπίρταχας, Νίκη Τσελέντη, Κωνσταντίνα Μέντζου-Μειμάρη, Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη, Βαρβάρα Κουταβά-Δεληβοριά

doi: [10.12681/eoaesperia.65](https://doi.org/10.12681/eoaesperia.65)

To cite this article:

Ευαγγελάτου-Νοταρά Φ., Δελλής Ι. Γ., Μπόμπου-Σταμάτη Β., Μπίρταχας Σ., Τσελέντη Ν., Μέντζου-Μειμάρη Κ., Μανιάτη-Κοκκίνη Τ., & Κουταβά-Δεληβοριά Β. (2003). ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΝΕΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ. *Eoa Kai Esperia*, 5, 179-199. <https://doi.org/10.12681/eoaesperia.65>

Π Α Ρ Ο Υ Σ Ι Α Σ Η Ν Ε Ω Ν Β Ι Β Λ Ι Ω Ν

Ειρήνη Χρήστου, *Έργα και ημέρες δυτικών απεσταλμένων στην Κωνσταντινούπολη. Από την εποχή της Εικονομαχίας ως το Σχίσμα (726-1054)*, [Το Βυζάντιο και οι ξένοι - 2], Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 2000, σελ. 62.

Κείμενο διάλεξης που δόθηκε στο Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, στις 16 Μαρτίου 2000, στα πλαίσια της σειράς «Το Βυζάντιο και οι ξένοι».

Η κ. Χρήστου ξεκινά την αφήγησή της με μια φράση του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου του Πορφυρογεννήτου σχετικά με την αντίληψη των Βυζαντινών για την υπεροχή του αυτοκράτορά τους έναντι των άλλων ηγεμόνων της εποχής και στη συνέχεια προσδιορίζει τους λόγους για τους οποίους ορίζει τα συγκεκριμένα χρονικά πλαίσια, που είναι λόγοι εκκλησιαστικοί και λόγοι συγκροτήσεως των δυτικών κρατών και μάλιστα της αυτοκρατορίας των Καρολιδών και των Οθωνιδών.

Βασίζομενη στις βυζαντινές, κυρίως, πηγές, παρουσιάζει τις δημιουργηθείσες εξελίξεις και στιγμιότυπα από τη διαμονή δυτικών πρεσβευτών στην Κωνσταντινούπολη οι περιπτώσεις που αναφέρονται είναι οι περισσότερες χαρακτηριστικές και προέρχονται από αποστολές των οποίων δεν ευδοκλήθηκαν οι προσπάθειες για λόγους που η συγγραφέας αναφέρει στα συμπεράσματα (σ. 52 κε.).

Ξεκινώντας από την Εικονομαχία, εξηγεί σύντομα τη στάση του πάπα απέναντι στους εικονομάχους αυτοκράτορες, για να δώσει, με κριτικό πνεύμα, την πληροφορία για την πρώτη πρεσβεία (έτος 731) της περιόδου που εξετάζεται και που αφορά στον ξυλοδαρμό και τη φυλάκιση των παπικών απεσταλμένων.

Με γοργό ρυθμό και γλαφυρό τρόπο η συγγραφέας περιγράφει την πρεσβεία εκ μέρους του Καρόλου και του πάπα Λέοντος προς την Ειρήνη την Αθηναία για γάμο με ταξύ των δύο ηγεμόνων· οι διπλωματικές σχέσεις δεν προέλαβαν να αναπτυχθούν λόγω της εξέλιξης των γεγονότων (ανάληψη εξουσίας από τον λογοθέτη του γενικού Νικηφόρο) και παραμένει ανοιχτό το ερώτημα για την τύχη των δυτικών πρέσβευων.

Η συγγραφέας εκθέτει εισαγωγικά τα γεγονότα που προκάλεσαν την σύνοδο του 861 που συγκλήθηκε με αφορμή την κανονικότητα της καθάρσεως του πατριάρχη Ιγνατίου, την ανάδειξη του Φωτίου στον πατριαρχικό θρόνο και το θέμα των πρωτείων του πάπα. Παρουσιάζει τα διαδραματισθέντα στη σύνοδο, που έλαβε χώρα στην Κωνσταντινούπολη, και καταλήγει κρίνοντας τις αποφάσεις της συνόδου και την στάση του πάπα απέναντι στους εκπρόσωπους του.

Ιδιαίτερα ασχολείται η κ. Χρήστου με τις δύο επισκέψεις στην Κωνσταντινούπολη του Λιουπτράνδου, στην πρώτη το 949 ως διακόνου και στη δεύτερη το 968 ως επισκόπου Κρεμόνας. Οι εντυπώσεις του δυτικού απεσταλμένου, όπως καταγράφονται, είναι εκ διαμέτρου αντίθετες στις δύο αποστολές· στην πρώτη επίσκεψη ο θαυμασμός, στη δεύτερη κατηγορίες για τον αυτοκράτορα, την πρωτεύουσα, για τα πάντα. Η συγγραφέας δεν περιορίζεται να παραθέσει τις διαφορετικές για κάθε περίπτωση απόψεις του Λιουπτράνδου· σχολιάζει και ερμηνεύει τη στάση του, βασίζομενη στην ιστορική πραγματικότητα της εποχής (π.χ. επιπτώσεις από τον λιμό του 968).

Η καταγραφή των πρεσβειών κλείνει με μία ενδιαφέρουσα αποστολή με την οποία και οριοθετείται χρονικά η μελέτη· πρόκειται για την επίσκεψη στην Κωνσταντινούπολη των εκπροσώπων του πάπα Λέοντος Θ', επίσκεψη που κατέληξε στο σχίσμα των Εκκλησιών, το 1054. Εξηγείται, με τη ματιά του σύγχρονου ιστορικού και με γνώση της

διεθνούς βιβλιογραφίας, η στάση των δυτικών απεσταλμένων και των Βυζαντινών· οι μεν εκπροσωπούσαν ανερχόμενες δυνάμεις, οι δε, ευρισκόμενοι στο απόγειο της ακμής τους, προστάτευαν την ιδεολογία τους.

Τις συγκεκριμένες περιπτώσεις αποστολής και διαμονής δυτικών πρεσβευτών στην Κωνσταντινούπολη η συγγραφέας εντάσσει εύστοχα μέσα στα ιστορικά πλαίσια της εποχής, προσπαθώντας να ανασυγκροτήσει το πολιτικό κλίμα που επικρατούσε και να το συνδέσει με την αποστολή των συγκεκριμένων πρεσβειών.

Τη μελέτη συμπληρώνει ενδεικτική βιβλιογραφία.

Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά

Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη, *Αυτοκρατορικές και ηγεμονικές δωρεές προς ξένους και από ξένους στο βυζαντινό χώρο (12ος-15ος αι.)*, [Το Βυζάντιο και οι ξένοι - 5], Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 2003, σελ. 87.

Πρόκειται για το κείμενο διάλεξης που δόθηκε στις 11 Μαΐου 2000, στα πλαίσια της θεματικής ενότητας «Το Βυζάντιο και οι ξένοι» (Νοέμβριος 1999 - Ιούνιος 2000). Η συγγραφέας ασχολείται με το θέμα της παροχής προνομίων οικονομικής φύσης στα πλαίσια των σχέσεων του Βυζαντίου με γειτονικούς λαούς ή κατακτητές· πιο συγκεκριμένα, προσδιορίζονται οι επαφές Βυζαντινών και «ξένων» στον ίδιο γεωγραφικό χώρο με κριτήριο τις «δωρεές» δημόσιων εσόδων. Διαπιστώνεται ότι από τα μέσα του 11ου αι. δεν υφίσταται πλέον στο Βυζάντιο ο στρατός των στρατιωτών-γεωργών, που καλλιεργούσαν και, συνάμα, προστάτευαν τα *στρατιωτικά κτήματα*· οι στρατιώτες είναι πλέον επαγγελματίες, Βυζαντινοί και ξένοι, και πληρώνονται από το κρατικό ταμείο, τα αποθέματα του οποίου δεν επαρκούν πάντοτε για να καλυφθούν οι σχετικές ανάγκες καθώς και οι αυτοκρατορικές παροχές χρηματικών ποσών και ετησίων προσόδων, ως ένδειξη εύνοιας ή ανταμοιβής. Έτσι, κατά τους τελευταίους αιώνες, ο αυτοκράτορας καταφεύγει στη «δωρεά» προς πρόσωπα της επιλογής του, δηλαδή σε ένα ετήσιο εισόδημα προερχόμενο από κρατικές γαίες και φορολογικά δικαιώματα *παροίκων* και που παραχωρείται για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Για τις παραχωρήσεις αυτές συντάσσεται *πρακτικόν* από τους αρμόδιους υπαλλήλους. Η κ. Μανιάτη, με άνεση, αναφέρεται στη συνέχεια στους όρους *οίκονομία* και *πρόνοια*, στους οποίους, σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, αποδίδει νέο τεχνικό περιεχόμενο, σε σχέση με παλαιότερες εποχές. Οι «δωρεές» παραχωρούνται σε φυσικά πρόσωπα (*προνοιάριοι*) καθώς και σε μοναστήρια. Στις διάφορες «δωρεές» συγκαταλέγεται και το προνόμιο της φοροαπαλλαγής που εμφανίζεται υπό τους όρους *ἀτέλεια* και *ἐξκονοσσία*.

Η δωρεά αυτού του τύπου που είχε ως αποδέκτες όχι μόνο Ρωμαίους πολίτες αλλά και ομάδες ξένων ή μεμονωμένα πρόσωπα που εγκαταστάθηκαν μόνιμα ή προσωρινά στον χώρο του Βυζαντινού κράτους. Αντίστροφα, σε μέρη που, κατά τους ύστερους πάντα αιώνες, κατακτήθηκαν από Σέρβους ή Τούρκους για κάποιο χρονικό διάστημα, ως *δωρητής* εμφανίζεται ο κατακτητής (ξένος ηγεμόνας) και ως αποδέκτες οι Έλληνες κάτοικοι της συγκεκριμένης περιοχής. Έτσι, παρατηρούμε ότι οι *ξένοι ηγεμόνες* προσαρμόζουν τη στάση τους, ως προς τα κεκτημένα δικαιώματα των γηγενών, σύμφωνα με τις παραχωρήσεις και φοροαπαλλαγές της Βυζαντινής διοίκησης. Το γεγονός της ευνοϊκής μεταχείρισης Βυζαντινών από τους κατακτητές, σωστά ερμηνεύεται από τη συγγραφέα ως προσπάθεια εδραίωσης του κατακτητή σε εχθρικό περιβάλλον, ως προσπάθεια δημιουργίας συμπλοχών μεταξύ των κατακτητών και, τέλος, ως ανταμοιβή όσων τους βοήθησαν στην κατάκτηση και εδραίωση.

Η συγγραφέας καταπιάνεται ιδιαίτερα με το καθεστώς των διαφόρων μονών, οι

οποίες, σύμφωνα με τις πηγές, επωφελήθηκαν από τον εξεταζόμενο θεσμό. Μεταξύ των ξένων περιλαμβάνει μονές σε βυζαντινό έδαφος που είχαν ιδρυθεί ή προστατεύονταν από ορθόδοξα κράτη (στο Άγιον Όρος π.χ. η μονή Χιλανδαρίου από τους Σέρβους, η μονή Ζωγράφου από τους Βουλγάρους, η μονή Παντελεήμονος από τους Ρώσους).

Οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες παρέχουν σε ξένους, που εγκαθίστανται μεμονωμένα στα εδάφη του Κράτους ή ενισχύουν ως ομάδες τον στρατό, μεγάλες ετήσιες προσόδους και προνόμια ή μικρότερες *οικονομίες* και φοροαπαλλαγές. Έτσι, παρατηρείται ότι ο αυτοκράτορας αντιμετωπίζει τους ξένους ισότιμα με τους πολίτες του Κράτους, πράγμα που δημιουργεί συχνά την αντίδραση των λόγιων και της Εκκλησίας.

Η κ. Μανιάτη καταλήγει ότι από την εξέταση των εγγράφων δεν προκύπτουν διαφορές από τις οποίες να διακρίνεται ο ξένος από τον Ρωμαίο δικαιούχο *οικονομίας* και *έξκουσσίας*: ο ξένος προσδιορίζεται στις πηγές από το όνομά του, συνήθως παρεφθαμένο, και τον τίτλο, που πιθανόν έχει.

Η συγγραφέας, ασχολούμενη από χρόνια με τον θεσμό της *πρόνοιας*, παρουσιάζει το αντικείμενο της μελέτης με μεθοδικότητα, παραθέτοντας τις μαρτυρίες των πηγών, τις οποίες κατατάσσει και εξετάζει, για να καταλήξει σε πειστικά συμπεράσματα σχετικά με τις οικονομικές παραχωρήσεις από τον Βυζαντινό αυτοκράτορα σε ξένους και από ξένους ηγεμόνες προς Βυζαντινούς πολίτες.

Τη μελέτη συμπληρώνει ενδεικτική βιβλιογραφία.

Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά

Μεσαιωνική Φιλοσοφία: Σύγχρονη Έρευνα και Προβληματισμοί, Συλλογικό έργο, Παρουσία, Αθήνα 2000, σελ. 157 + Ευρετήριο ονομάτων (Α+Β): Αρχαίων και μεσαιωνικών συγγραφέων – Νεότερων φιλοσόφων και σύγχρονων μελετητών.

Στη νεότευκτη σειρά «Ελληνικό Βυζάντιο και Λατινική Δύση: Φιλοσοφία-Μελέτες», της οποίας εμπνευστής και υπεύθυνος διευθυντής είναι ο πολλά προσεγγισμένος στην νεότερη ελληνική φιλοσοφική Γραμματεία Δρ. Λίνος Μπενάκης, επί σειρά ετών διευθυντής του Κέντρου Ερευνής της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών, εκδόθηκε πρόσφατα ο πολύ ενδιαφέρον παραπάνω τίτλος στο πλαίσιο του ευρύτερου επιστημονικο-ερευνητικού κύκλου «Ελληνικό Βυζάντιο και Λατινική Δύση». Το έργο, που σε μεγάλο μέρος του αποτελείται από μεταφράσεις κειμένων διεθνώς γνωστών ερευνητών, είναι το αποτέλεσμα του αδιάπτωτου ενδιαφέροντος της «Ομάδας Εργασίας για τη Σπουδή της Βυζαντινής φιλοσοφίας στην Ελλάδα», που δημιουργήθηκε με πρωτοβουλία του Λ. Μπενάκη το 1995 και αποτελείται από νέους κυρίως ερευνητές του χώρου της Βυζαντινής φιλοσοφίας αλλά και της Μεσαιωνικής φιλοσοφίας της Δύσης.

Η αξία του έργου για την ελληνική φιλοσοφική πραγματικότητα αναδεικνύεται και με την απλή ακόμη αναφορά στα πέντε κεφάλαιά του, που στεγάζονται σε δύο μέρη: Α' «Βυζάντιο» και Β' «Δυτικός Μεσαίωνας».

Μετά το καταποτιστικό προλογικό σημείωμα που έχει συντάξει ο Λ. Μπενάκης, εξηγώντας τις συνθήκες γένεσης της «Ομάδας Εργασίας», ακολουθεί η «Εισαγωγή» (σ. 13-20), γραμμένη από τον ίδιο. Με πολύ σαφή τρόπο ο Λ. Μπενάκης αίρει το «ανάθεμα» που είχαν ρίξει κυρίως οι Γάλλοι Διαφωτιστές στους «Μέσους Χρόνους», και με καιρίες αναφορές αποκαθιστά και νομιμοποιεί το ενδιαφέρον για τον φιλοσοφικό προβληματισμό της Μεσαιωνικής περιόδου. Επισημαίνει ακόμη γι' αυτό το σημαντικό, ότι προηγήθηκε η Δύση στην έρευνα του Βυζαντίου, για να κατανοήσουμε και να ανατιμήσουμε αργότερα εμείς οι Νεοέλληνες τη χιλιετή ιστορία του ελληνικού πολιτισμού, για την οποία τον 19 αιώνα είχαν διατυπωθεί όχι μόνο υπερβολικές επιφυλάξεις

αλλά και αντιρροήσεις. Στην «Εισαγωγή» του ο Α. Μπενάκης, ως ο πλέον ειδικός ερευνητής, προσθέτει πως το έργο της «ανέγερσης του οικοδομήματος της Βυζαντινής φιλοσοφίας βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη».

Ο Α. Μπενάκης είναι επίσης συγγραφέας του πρώτου κεφαλαίου: «Η Βυζαντινή φιλοσοφία στην σύγχρονη έρευνα» (σ. 23-42). Εδώ συμπυκνώνεται η ερευνητική εμπειρία του κ. Μπενάκη, που αφενός καταγράφει τα αποτελέσματα της έρευνας για τη Βυζαντινή φιλοσοφία και αφετέρου προβαίνει στον προσδιορισμό του περιεχομένου του όρου «Βυζαντινή φιλοσοφία» (σ. 27). Τονίζει, επίσης, τη συμβολή των έργων τόσο του Β. Τατάκη όσο και του Βιενέζου Herbert Hunger, στη σύλληψη και τον προσδιορισμό του περιεχομένου της «Βυζαντινής φιλοσοφίας». Καταγράφει σειρές εκδόσεων κειμένων, βιβλιογραφίες, μία από τις οποίες έχει συντάξει ο ίδιος, γενικές επισκοπήσεις, αρθρογραφία σε Λεξικά και λημματογραφία σε Εγκυκλοπαίδειες. Τέλος αναφέρεται σε «χαρακτηριστικά γεγονότα»: συνέδρια, εταιρείες και εκδόσεις για τη μελέτη της «Βυζαντινής φιλοσοφίας». Το κεφάλαιο αυτό είναι ένας βιβλιογραφικός οδηγός απαραίτητος όχι μόνο για τον ερευνητή αλλά και γι' αυτόν που ενδιαφέρεται για τη διαμόρφωση του φιλοσοφικού στοχασμού στο Βυζάντιο.

Το δεύτερο κεφάλαιο, «Η συνέχεια στην Ελληνική Φιλοσοφία από το τέλος της Αρχαιότητας ως την πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας» (σ. 44-73), αποτελεί μελέτη του ομότιμου καθηγητή της ιστορίας της φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο του Αμβούργου Klaus Oehler (μτφ. Π.-Μ. Παλαιολόγου). Το πρόβλημα που εξετάζεται εδώ είναι η συνέχεια ή η σχέση του στοχασμού που αναπτύχθηκε στο Βυζάντιο, στο πλαίσιο του Χριστιανισμού, με την αρχαία φιλοσοφία. Ο Oehler μελετά με συνοπτικό τρόπο την πρόσληψη της αρχαίας φιλοσοφίας από τον χριστιανισμό. Ειδικότερα, αναφέρεται στα νεοπλατωνικά και τα αριστοτελικά στοιχεία που άντλησε ο χριστιανισμός. Ο νεοπλατωνισμός, μάλιστα, όπως υποστηρίζει ο Oehler, «κατορθώνει να συνθέσει σ' ένα ενιαίο σύστημα τα κομβικά σημεία της φιλοσοφικής και θρησκευτικής παράδοσης», ενώ ως εκλεκτικισμός συνδυάζει και οργανώνει στοιχεία πλατωνισμού και αριστοτελισμού στο πλαίσιο του βασικού χωρικού μεταξύ αισθητού και υπεραισθητού κόσμου, διάκριση που διδάσκει και ο χριστιανισμός. Ο Oehler στο συγκεκριμένο ερώτημα: ελληνικός χριστιανισμός ή χριστιανικός ελληνισμός συμφωνεί με τη θέση του Adolf von Harnack περί «εξέλληνισμού του ανατολικού χριστιανισμού».

Στα τρία κεφάλαια του Β' μέρους του βιβλίου εξετάζεται το ερώτημα «Τι είναι μεσαιωνική φιλοσοφία», όπως mutatis mutandis στο πρώτο μέρος του πλαισίου του προβληματισμού στηρίχθηκε στο ερώτημα: Τι είναι Βυζαντινή φιλοσοφία.

Το πρώτο κεφάλαιο: «Τι είναι Μεσαιωνική Φιλοσοφία» (σ. 77-104) (μτφ. Ι. Α. Δημητρακόπουλος) είναι γραμμένο από τον John Marenbon, λέκτορα στο Trinity College (Cambridge), ειδικά για την παρούσα έκδοση. Ο Marenbon είναι γνωστός από τα θεμελιώδη έργα του για τη Μεσαιωνική Φιλοσοφία: α) *Early Medieval Philosophy (480-1150): an Introduction*, London, N. York, 1988 β) *Later Medieval Philosophy (1150-1350): an Introduction*, London, N. York, 1991. Ο Marenbon σημειώνει ότι ο όρος «μεσαιωνική φιλοσοφία» δεν αφορά μόνο λατινικά κείμενα, αλλά και φιλοσοφικά κείμενα που γράφτηκαν στα αραβικά, τα περσικά, τα εβραϊκά και τα αραβικά σε διάφορες χώρες, και τα ελληνικά κείμενα που γράφτηκαν από Χριστιανούς στο Βυζάντιο. Ο Marenbon, αφού προτείνει ως χρονική οριοθέτηση της Μεσαιωνικής φιλοσοφίας τον 8ο μ.Χ. αιώνα έως το 1500 περίπου, εκθέτει τον ευρύ προβληματισμό που έχει δημιουργηθεί σχετικά με το περιεχόμενο του όρου «μεσαιωνική φιλοσοφία». Στη συνέχεια αξιολογεί τις απόπειρες ορισμού που έχουν γίνει από διάφορους ερευνητές (ορθολογιστική απάντηση, η απάντηση του σαφούς διαχωρισμού της φιλοσοφίας από τη θεολογία, η απάντηση της «χριστιανικής φιλοσοφίας», η απάντηση των φιλοσόφων, η αντι-αναχρονιστική απάντηση, η αναλυτική απάντηση). Ο ίδιος υιοθετεί ως απάντηση στο ερώτημα «τι είναι μεσαιωνική φιλοσοφία».

λοσοφία» την «ιστορική ανάλυση», όπως την χαρακτηρίζει, ενώ δεν παραλείπει να απαντήσει σε κριτικές που έχουν ασκηθεί στη δική του άποψη.

Το δεύτερο κεφάλαιο του Β' μέρους του βιβλίου, που έχει άμεση σχέση με τον προβληματισμό του Margenbon, είναι ένα μελέτημα του J. A. Aertsen, διευθυντού του Thomas-Institut της Κολωνίας: «Υπάρχει Μεσαιωνική Φιλοσοφία;» (μτφ. Ι.Α. Δημητράκοπουλος – Π.Μ. Παλαιολόγου) (σ. 107-137). Ο Aertsen, παρουσιάζει και αξιολογεί από τη μια μεριά την άποψη του E. Gilson ότι η πρωτοτυπία της μεσαιωνικής φιλοσοφίας οφείλεται στην επίδραση της χριστιανικής αποκάλυψης, και από την άλλη τη «γλωσσολογική στροφή», η οποία εντοπίζει το κέντρο ενδιαφέροντος στα κείμενα της περιόδου των Μέσων Χρόνων που αναφέρονται στη λογική, τη σημασιολογία και τη φιλοσοφία της γλώσσας, και τη συνδέει με την αναλυτική φιλοσοφία.

Στη συνέχεια ο Aertsen εκθέτει την άποψη του Γάλλου ιστορικού της φιλοσοφίας A. de Libera, ο οποίος υποστηρίζει ότι η μεσαιωνική φιλοσοφία πρέπει να αναζητηθεί στη «Σχολή των Τεχνών», όπου εμφανίστηκε το «ιδεώδες του φιλοσοφικού βίου», για να εστιάσει τις αναλύσεις στη δική του άποψη ότι η μεσαιωνική φιλοσοφία είναι ένα είδος υπερβατικού στοχασμού, μια «Scientia transcendens».

Τρίτο κεφάλαιο αποτελεί η μελέτη του Carlos G. Steel, καθηγητή του Πανεπιστημίου του Leuven: «Η μεσαιωνική φιλοσοφία ως έκφραση της εποχής της» (σ. 139-157) (μτφ. Ι. Α. Δημητράκοπουλος). Ο Steel υποστηρίζει πως η μεσαιωνική φιλοσοφία αποδεικνύεται «παιδί της εποχής της» και συνδέεται με συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες σε ευρισκόμενη ουσιαστική σχέση όχι μόνο με τον «σχολαστικισμό» αλλά και με τη χριστιανική πίστη και τη χριστιανική αίσθηση του κόσμου. Ο Steel έχει ως αφετηρία των αναλύσεων και της θέσης του τη διατύπωση του Hegel πως η φιλοσοφία είναι «η έκφραση της εποχής της στο πεδίο του στοχασμού».

Το έργο είναι εξοπλισμένο κατά κεφάλαια με σημειώσεις και επιλεκτική βιβλιογραφία. Προκαλεί το ενδιαφέρον όχι μόνο του ειδικού ερευνητή αλλά και του ανθρώπου που ενδιαφέρεται για την ιστορία των ιδεών. Είναι ευανάγνωστο και τα μεταφρασμένα κείμενα είναι άριστα επεξεργασμένα και βιβλιογραφικά τεκμηριωμένα με πρωτοβουλία των μεταφραστών. Εκείνο που πρέπει να τονίσουμε όμως ιδιαίτερω είναι πως ένα τέτοιο έργο, όσο γνωρίζουμε, έλειπε από την ελληνική βιβλιογραφία¹. Θίγει θεμελιώδη προβλήματα για το φιλοσοφικό στοχασμό μιας περιόδου, που πολλοί εξακολουθούν να τη θεωρούν σκοτεινή. Είναι αναμφίβολα μια πολύτιμη προσφορά στο ελληνικό κοινό. Εύχομαι η πρωτοβουλία αυτή του Α. Μπενάκη με την «Ομάδα εργασιών» να συνεχισθεί.

Ι. Γ. Δελλής

Σπύρος Χρ. Καρούδης, *Θεοδώρου Βραγιανίτη, δημοσίου νοταρίου πόλεως και νήσου Κέρκυρας, οι σωζόμενες πράξεις (1479-1516)*, έκδοση Βιβλιοπωλείου Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 2001, σελ. 133.

Η έκδοση των πράξεων του νοταρίου της Κέρκυρας Θεοδώρου Βραγιανίτη αποτε-

1. Αξίζει ν' αναφέρουμε το συστηματικό και εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα έργο του Κ. Ι. Λογοθέτη, *Η φιλοσοφία των Πατέρων και των Μέσων αιώνων*, τομ. Α', Εν Αθήνας 1930, τομ. Β', Εν Αθήνας 1933, του οποίου οι αναλύσεις θεμελιώνονται στα κείμενα. Μετά από το έργο αυτό δεν έχω υπόψη μου κάποιο άλλο που να θέτει τις βάσεις τουλάχιστον για την ιστορία της φιλοσοφίας κατά τη Μεσαιωνική περίοδο.

λεί μιά πολύ σημαντική κατάθεση του Σπύρου Καρύδη, και δεν είναι η πρώτη φορά, σε μια προσπάθεια που έχει ξεκινήσει από καιρό και πλουτίζεται όλο και περισσότερο. Είχα αρκετές φορές την ευκαιρία να διατυπώσω τις ίδιες απόψεις που εκθέτει ο σ. στην εισαγωγή του, σχετικά με τη σπουδαιότητα των νοταριακών αρχείων για την ιστορική έρευνα και να επισημάνω πόσο σημαντική είναι η προσφορά της δημοσίευσης μιας τέτοιας πηγής.

Στην εισαγωγή (σ. 7-37), μέρος Α', ο συγγραφέας δίνει το ιστορικό πλαίσιο που καλύπτουν οι πράξεις του Βρηνιανίτη, μια εποχή ταραχώδη για την ιστορία της Κέρκυρας, όπως είναι ο 15ος αι. Η γενοιατική επίθεση του 1432 και η τυρπόληση του μπόργκου που κατέστρεψε τα νοταριακά αρχεία, έγινε η αιτία μετά από αίτηση της Κοινότητας, να αποδεχτεί η Βενετία την ίδρυση της Custodia, ξεχωριστού νοταριακού αρχείου, με προϊστάμενο τον Custode που εξέλεγαν οι Βενετοί. Τον επόμενο αιώνα, κατά την τουρκική πολιορκία του 1573 καταστράφηκε ακόμη μια φορά το αρχαιοφυλακείο και τα νοταριακά κατάστιχα, ανάλογη τύχη είχαν και κατά τις πολιορκίες του 1537 και του 1716. Από την εποχή αυτή διασώθηκαν, όπως ήταν φυσικό, ελάχιστα κατάστιχα ή σπαράγματα καταστίχων. Το κενό αυτό στερεί από την ιστορική έρευνα τις πηγές αυτές πληροφοριών για τη ζωή στην Κέρκυρα αυτή την εποχή. Ο συγγραφέας, κατά τις έρευνές του στο Αρχείο της Κέρκυρας όπου διασώζεται ο θησαυρός των 3.262 φακέλων με νοταριακά κατάστιχα από το τέλος του 15ου έως τα μέσα του 19ου αι., ενετόπισε σπαράγματα του νοταριακού καταστίχου του Θεοδώρου Βρηνιανίτη, του έτους 1479. Αργότερα εντόπισε και άλλες πράξεις του ίδιου νοταρίου που επεξεύειναι τα χρονικά όρια της δραστηριότητας του Βρηνιανίτη ως τις αρχές του 16ου αι.

Στο μέρος Β' της εισαγωγής ο συγγραφέας, με τα διάσπαρτα στοιχεία που έχει μετά την έρευνά του στη διαθεσή του και τον συνδυασμό τους, προσπαθεί να καθορίσει την προσωπικότητα, τα χρονικά όρια της δραστηριότητας και την οικογένεια του Βρηνιανίτη, γεγονός αρκετά δύσκολο, αφού, με διαφορά μιάς περίπου γενεάς, ζει και εργάζεται στην Κέρκυρα και άλλος νοτάριος με το ίδιο όνομα. Από τις διάσπαρτες πράξεις προκύπτει ότι ο Θεόδωρος Βρηνιανίτης άσκησε το επάγγελμά του τουλάχιστον από το 1497-1516.

Στο μέρος Γ' της εισαγωγής παρουσιάζονται τα κατάστιχα από τα οποία έχουν διασωθεί ελάχιστα φύλλα, τα σπαράγματα, οι πράξεις σε περγαμινή καθώς και τα αντίγραφα των πράξεων του 1480-1500. Με τις τελευταίες αυτές γνωστές και δημοσιευμένες παλαιότερα, αφού σχετίζονται με την ιστορία των ιερών λειψάνων του αγίου Σπυρίδωνος και της αγίας Θεοδώρας, ο σ. ασχολείται διεξοδικά. Η πρώτη πράξη (17 Μαρτίου 1480) αναφέρεται στη διανομή των αγίων λειψάνων μεταξύ των κληρονόμων του ιερέα Καλοχαιρέτη, ενώ η δεύτερη (17 Ιανουαρίου 1483) αναφέρεται στη δωρεά του λειψάνου της αγίας Θεοδώρας από τον Μάρκο Καλοχαιρέτη στην Κοινότητα της πόλης της Κέρκυρας. Οι πράξεις αυτές εντοπίστηκαν στο Αρχείο της Κέρκυρας σε ιταλική μετάφραση και τα στοιχεία που προέκυψαν από τη μελέτη τους βοήθησαν να λύθούν προβλήματα που είχαν ανακύψει κατά τις παλαιότερες δημοσιεύσεις. Τις διαφορές και διαφορετικές απόψεις, που είχαν διατυπωθεί παλαιότερα σχετικά με την ιστορία των λειψάνων, εκθέτει και σχολιάζει εδώ ο συγγραφέας, δεδομένου ότι με τα νέα στοιχεία που διαθέτει τώρα δίνει λύση στο πρόβλημα τόσο της ταυτότητας του συντάκτη των πράξεων νοταρίου, όσο και της σωστής χρονολόγησης. Η έλλειψη αυτών των στοιχείων οδήγησε τους παλαιότερους ερευνητές σε σύγχυση και προβληματισμό. Παρακάτω παρουσιάζεται το περιεχόμενο των υπόλοιπων αντιγράφων πράξεων και ένα απόσπασμα της διαθήκης του Francesco Fiomaco που έχει συντάξει ο Βρηνιανίτης (15 Δεκεμβρίου 1509).

Τα κεφ. Ε', ΣΤ' και Ζ' αναφέρονται στη γραφή, τη γλώσσα, την ορθογραφία του νοταρίου και στα εκδοτικά. Οι πράξεις εκδίδονται κατά ενότητες ανάλογα με την πηγή από όπου προέρχονται και την χρονική περίοδο που καλύπτουν, σύμφωνα με τη δι-

πλωματική μέθοδο και τους κανόνες της και καλύπτουν τις σ. 39-111. Την έκδοση συμπληρώνει γενικό ευρετήριο. Οι πέντε φωτογραφίες από τα πρωτότυπα των πράξεων, που δίνονται στο τέλος, αποκαλύπτουν την κακή κατάσταση των χειρογράφων και υπογραμμίζουν τις δυσκολίες που αντιμετώπισε ο εκδότης κατά την προσπάθεια της ανάγνωσης και της μεταγραφής των κειμένων. Οι πληροφορίες που προσφέρει στους ιστορικούς ένας δημοσιευμένος νοταριακός κώδικας, όταν μάλιστα είναι τόσο σπάνιος οι πηγές που έχουν διασωθεί για την εποχή αυτή στην Κέρκυρα, όπως αναφέραμε, και αυτό γίνεται κατά υποδειγματικό τρόπο, όπως η έκδοση που παρουσιάζεται εδώ, καταξιώνει τον μόχθο που απαιτεί μιά τέτοια έκδοση.

Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη

Παναγιώτα Τζιβάρια – Σπύρος Καρύδης, *Η βιβλιοθήκη της Μονής Παλαιοκαστρίτσας Κέρκυρας*, Αθήνα 2001, σελ. 262 + πίνακες Α' - ΙΔ'.

Στον πρόλογο του βιβλίου η Παναγιώτα Τζιβάρια και ο Σπύρος Καρύδης αναφέρουν ότι η εργασία τους αυτή εντάσσεται στην προγραμματισμένη «προσπάθεια καταγραφής και παρουσίασης του πνευματικού πλούτου που σώζεται στους ναούς και τα μοναστήρια της Κέρκυρας». Αυτής της προσπάθειας ο πρώτος καρπός είναι ο κατάλογος της Βιβλιοθήκης της Μονής της Παλαιοκαστρίτσας που παρουσιάζεται εδώ.

Η εισαγωγή (σ. 19-43) αναφέρεται στην ιστορία του μοναστηριού, στη θέση, το όνομα, το ιστορικό της ίδρυσής του. Η παλαιότερη μαρτυρία είναι η νοταριακή πράξη της 18 Σεπτεμβρίου 1469, που συνέταξαν οι δώδεκα κήτορες του ναού, όλοι από την επαρχία του Αρχαγγέλου. Ο ναός ήταν και παρέμεινε έως τα μέσα του 20 αι. συναδελφικός ή αδελφάτο. Περιελάμβανε τους κατοίκους 40 χωριών της βορειοδυτικής Κέρκυρας που ήταν χωρισμένοι σε τρία επί μέρους αδελφάτα, ανάλογα με τα εκκλησιαστικά διαμερίσματα που ανήκαν. Η εκπροσώπησή τους στις γενικές συνελεύσεις ήταν απαραίτητη. Στη διοίκηση του ναού μετείχαν τρεις εκλεγμένοι κυβερνήτες ή κουμέσιοι, ένας από κάθε επαρχία. Είχαν τη φροντίδα του ναού και διαχειριζόνταν την περιουσία του, μαζί με τον εκάστοτε ιερούργό. Την τυπική μορφή μοναστηριού είναι το πιθανότερο να έλαβε μετά τα μέσα του 17ου αι. σταδιακά, όπως προκύπτει από τα στοιχεία, το πρώτο από τα οποία εντοπίζεται τον Απρίλο του 1658. Δεν υπάρχει *Τυπικό* της μονής, τη θέση του εκάλυπτε η σύμβαση της αδελφότητας με τον εκάστοτε εφημέριο και ηγούμενο. Ο ναός τη Παλαιοκαστρίτσας δεν έχασε το συναδελφικό χαρακτήρα του όταν έγινε αργότερα μοναστήρι. Η αδελφότητα συνέχισε να έχει τον κύριο ρόλο στη λειτουργία της Μονής και να ελλέγεται από τη γενική συνέλευση ο εφημέριος-ηγούμενος. Παρατίθεται ο πίνακας των γνωστών ως τώρα 22 ιερουργών, ο μεγαλύτερος αριθμός από τους οποίους (18) ήταν ιερομόναχοι.

Το επόμενο μέρος της εισαγωγής αναφέρεται στη βιβλιοθήκη. Προτάσσονται τα στοιχεία που έφερε η έρευνα στο φως σχετικά με την ιστορία της. Η ίδρυση της ανάγεται στα μέσα του 17ου αι. Πηγές των πληροφοριών για το περιεχόμενο της βιβλιοθήκης αποτελούν οι καταγραφές-ινβεντάρια που το παλαιότερο είναι του έτους 1636, όπου καταγράφονται 17 τόμοι εκκλησιαστικών βιβλίων. Καταγράφονται επίσης 4 βιβλία χειρία, δηλαδή χειρόγραφα. Η επόμενη καταγραφή είναι του 1688. Η βιβλιοθήκη στο μεταξύ έχει εμπλουτιστεί με έργα Πατέρων της Εκκλησίας αλλά και έργα της κλασικής γραμματείας. Επισημαίνονται και άλλες καταγραφές: του 1771, 1774, 1817 και η τελευταία του 1918. Πολλά από τα βιβλία που αναφέρονται στις καταγραφές είναι δύσκολο να ταυτιστούν, άλλα από αυτά έχουν χαθεί. Οι συγγραφείς διατυπώνουν τις απόψεις τους στον πίνακα που δημοσιεύουν μετά τον κατάλογο, και τον συνοδεύουν με σχετικά σχόλια.

Το τελευταίο μέρος της εισαγωγής αφιερώνεται στην παρουσίαση του περιεχομένου της βιβλιοθήκης και τις σχετικές με τα χειρόγραφα και τα έντυπα παρατηρήσεις. Αξιολογούνται τα 39 χειρόγραφα και επισημαίνονται για το καθένα χωριστά τα στοιχεία που τα καθιστούν ιδιαίτερα ενδιαφέροντα.

Σχετικά με τα χειρόγραφα αρ. 14 και αρ. 15 θα ήθελα να επισημάνω τα ακόλουθα. Παραδίδουν έργα του γνωστού επισκόπου Σταυρουπόλεως Κωνσταντίνου Τυπάλδου, σχολάρχη της σχολής της Χάλκης και ουσιαστικά ιδρυτή της (1844), όπου edίδαξε επί 20 χρόνια φιλοσοφία και θεολογία. Τα χειρόγραφα της βιβλιοθήκης Παλαιοκαστρίτσας διέσωσαν τις παραδόσεις τους από την εποχή που δίδαξε στην Κέρκυρα. Ο Κωνσταντίνος Τυπάλδος διαδέχτηκε τον Θ. Φαρμακίδη στην Ιόνιο Ακαδημία (1825), της οποίας υπήρξε και ο έφορος από το 1837. Δίδαξε και στο Ιεροσπουδαστήριο, έφορος επίσης από το 1833¹. Τα χφ αρ. 14 και αρ. 15 της βιβλιοθήκης της Παλαιοκαστρίτσας διασώζουν παραδόσεις του Κωνσταντίνου Τυπάλδου αυτής της εποχής: Α' την *Καθόλου Χριστιανική Ἠθική* και Β' την *Ἠθική ἐφαρμοσμένη*, καθώς και τα *Στοιχεῖα ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου*. Τα ίδια έργα παραδίδονται και από χειρόγραφα της βιβλιοθήκης των Ιακωβάτων της Κεφαλληνίας: αρ. 30 και αρ. 32), δεν φαίνεται όμως να είναι αντίγραφα². Στο χφ της βιβλιοθήκης των Ιακωβάτων αρ. 30, που παραδίδει τα *Στοιχεῖα του Κανονικοῦ δικαίου* αναφέρεται ότι έχει συνταχτεί: *προς χρῆσιν τῶν φοιτῶντων μαθητῶν*³. Στο χφ της Παλαιοκαστρίτσας ο γραφέας του χειρογράφου, που δηλώνει την ταυτότητά του στο βιβλιογραφικό σημείωμα του τέλους του ίδιου έργου, ο *ιεροσπουδαστής Ἀναστάσης Μαρτζοῦκος*, έμμεσα μας πληροφορεί ότι το έργο αυτό διδασκόταν στο Ιεροσπουδαστήριο. Στο ίδιο χφ αρ. 14 της βιβλιοθήκης Παλαιοκαστρίτσας περιέχονται και τα *Στοιχεῖα Ἱερῶς ἐρμηνείας*, για τα οποία στο χφ των Ιακωβάτων αρ. 32, που το παραδίδει επίσης⁴, αναφέρεται: *διδασκομένων ἐν τῷ Ἰονίῳ πανεπιστημίῳ*.

Οι συγγραφείς επισημαίνουν από τα χειρόγραφα της Βιβλιοθήκης τα ακόλουθα στοιχεία: Το χφ αρ. 2, που παραδίδει την *Ἀσκητικὴ ἀκολουθία τοῦ Θηγαρά* και το χφ αρ. 4, που παραδίδει τα *Κεφάλαια παραινετικά* του αυτοκράτορα Βασιλείου. Τα χφ αρ. 6 και αρ. 7 θεωρούν ότι μπορεί να συμβάλουν στη *φιλολογικὴ ἐπεξεργασία νομοκανονικῶν κειμένων*. Το χφ αρ. 46 που παραδίδει το αντιρρητικό έργο του Ναθαναήλ Χύκα, *Περὶ τῶν πρωτείων του πάπα*. Οι συγγραφείς παρατηρούν ότι αξίζει να ερευνηθεῖ ο λόγος που υπαγόρευσε στον γραφέα του ιερέα Ιωάννη Τεντελέκα να το αντιγράψει για χάρη του επισκόπου Βουθρωτού και Γλυκῆος. Τα χφ αρ. 18 και αρ. 19 περιέχουν το ποιητικό έργο του Κερκυραίου Δημητρίου Τζιλιμπάρη: *Μετανοίας ὁδηγός*. Είναι αντίγραφο του πρωτογράφου που βρίσκεται στη βιβλιοθήκη της ΙΕΕ αρ. 57. Το κείμενο εδώ προσιδιάζει διορθωμένο και χωρισμένο σε στίχους.

Ακολουθούν οι παρατηρήσεις για τα έντυπα της Βιβλιοθήκης που είναι 419 τίτλοι (492 τόμοι). Το παλαιότερο είναι οι *Επιστολαὶ Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Λιβανίου τοῦ σοφιστοῦ* κτλ. τυπωμένο από τον Άλδο Μανούτιο, στη Βενετία το 1499. Από τα υπόλοιπα, τα 16 έντυπα είναι του 17ου αι., τα 48 είναι του 18ου αι. και τα 308 του 19ου αι. Τα περισσότερα βιβλία είναι θρησκευτικού περιεχομένου, ποσοστό 81,13%, ενώ μονάχα το 18,85% είναι έργα της κλασικῆς γραμματείας, φιλολογικά, φιλοσοφικά, ιστορικά, λεξικά και γραμματικές, σχολικά εγχειρίδια και διάφορα άλλα.

1. Βλ. εκτενή βιογραφία στον Η. ΤΣΙΤΣΕΛΗ, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, Αθήνα 1904, τ. Α, σ. 669-690.

2. Βλ. Κ. ΜΠΟΝΗ, *Ἄρχεῖο Σύμμικτα, Τακτοποιήσεις καὶ μελέτη τοῦ Ἀρχείου τῶν Τυπάλδων-Ἰακωβάτων ἐν Ληξουριῶν τῆς νήσου Κεφαλληνίας*, ΕΕΕΠΑ, Ἀθήνα 1970, σ. 572.

3. Ὁ.π., σ. 572.

4. Ὁ.π., σ. 573.

Παρακάτω αναφέρονται οι χειρόγραφες σημειώσεις και ενθυμήσεις που επισημάνθηκαν στα χειρόγραφα και τα έντυπα της Βιβλιοθήκης. Οι πληροφορίες αυτές προσθέτουν στοιχεία στην ιστορία της Μονής, μας πληροφορούν για τους γραφείς των χειρογράφων, τους κτήτορες των βιβλίων της, την προέλευσή τους. Επισημαίνονται στοιχεία που φωτίζουν βιογραφίες επωνύμων ιερωμένων και μαρτυρούν την παρουσία τους στη Μονή. Ιδιαίτερα για τα χειρόγραφα, τα στοιχεία που προκύπτουν, παρουσιάζουν ιδιαίτερο παλαιογραφικό ενδιαφέρον.

Προηγείται ο κατάλογος των χειρογράφων με αναλυτική για το καθένα παλαιογραφική περιγραφή και τη σχετική για κάθε χφ βιβλιογραφία. Ακολουθεί ο κατάλογος των εντύπων. Προτάσσονται οι χρονολογημένες εκδόσεις (1499-1900). Καταγράφονται ακόμη 5 αχρονολόγητα έντυπα και τέλος 24 αταύτιστες εκδόσεις. Την λεπτομερή αναγραφή του τίτλου του εντύπου συμπληρώνουν τα στοιχεία τους στις γνωστές βιβλιογραφίες.

Στο Παράρτημα παρατίθεται πίνακας των βιβλίων που περιγράφονται στα ινβεντάρια και τις κονσένιες του μοναστηριού και τις αντιστοιχίες τους με τα διασωθέντα, όπου αυτό είναι δυνατό. Τους πίνακες συμπληρώνουν σχετικά σχόλια. Την έκδοση συμπληρώνει Γλωσσάρι (σ. 231-234), Γενικό Ευρετήριο (σ. 237-260), περίληψη στα αγγλικά (σ. 261-262) και τέλος Πίνακες (Α'-ΙΔ') Πανομοιότυπα από χειρόγραφα της Βιβλιοθήκης.

Ο Σπύρος Καρύδης και η Παναγιώτα Τζιβάρια δεν είναι η πρώτη φορά που μας προσφέρουν εργασίες που τις χαρακτηρίζει η επιστημονική ευσυνειδησία, καρπούς των ερευνητικών προσπαθειών τους και επίμονης και επίπονης συχνά εργασίας τους. Προσυπογράφω όσα αναφέρει ο παλαιογράφος Αγαμέμνων Τσελίκας στο προλογικό σημείωμα σχετικά με όσα απαιτεί η σύνταξη του καταλόγου της συλλογής χειρογράφων και εντύπων μιας βιβλιοθήκης. Ακόμη συμφωνώ με το ότι ο καταλογογράφος κατατινάεται με ένα έργο που ξέρεi ότι «δεν θα του αποφέρει συγγραφική δόξα» αφού δεν εκμεταλλεύεται ο ίδιος το πλούσιο υλικό της έρευνάς του αλλά προσφέρει στην επιστημονική κοινότητα ένα πολύτιμο εργαλείο. Ωστόσο η διαδικασία της προετοιμασίας του καταλόγου μιας βιβλιοθήκης ανταμοίβει το συντάκτη της με τη γοητευτική επαφή με τα χειρόγραφα και τα βιβλία που αποκαλύπτουν στον ερευνητή -βιβλιογράφο, στην παράξενη γλώσσα τους, πολύ συχνά άγνωστες έως τότε πληροφορίες, και προσφέρουν αυτές οι στιγμές ξεχωριστή αίσθηση ικανοποίησης. Και ασφαλώς οι συντάκτες αυτού του καταλόγου θα βρέθηκαν πολύ συχνά σε αυτή τη θέση στο χώρο της βιβλιοθήκης του μοναστηριού της Παλαιοκαστρίτσας. Εύχομαι να συνεχίσουν και να ολοκληρώσουν με την ίδια επιτυχία το πρόγραμμά τους και για τις άλλες Βιβλιοθήκες της Κέρκυρας, όπως υπόσχονται στον πρόλογο.

Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη

Χρήστος Βαγιωνάκης – Όλγα Κατσιβέλα – Δέσποινα Μιχάλαγα – Βάσω Μπελαβγένη – Μάριος Μπλέτας, Ανδρέας Αμάραντος: Νοταριακές Πράξεις, Αράκλι Κεφαλονιάς (1548-1562), επιστημ. εποπτεία Ν.Γ. Μουσχονάς, [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Πηγάς 5], Αθήνα 2002, σελ. 383.

Η σπουδαιότητα της έκδοσης άμεσων ιστορικών πηγών, όπως είναι οι νοταριακοί κώδικες, είναι προφανής και αυτονόητη. Ο πλούτος και η αμεσότητα των πληροφοριών που παρέχουν αποτελούν εργαλεία χρησιμότητας στα χέρια των μελετητών της ιστορίας του δικαίου, καθώς και της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας. Τα τελευταία μάλιστα χρόνια, ολόένα και περισσότεροι ερευνητές έχουν στρέψει την προσοχή

τους προς αυτή την κατεύθυνση με αποτέλεσμα να διαθέτουμε σήμερα μια σειρά από εκδόσεις ελληνόγλωσσων νοταριακών κωδίκων, που σώζονται σε διάφορα αρχεία του ελληνικού χώρου (της Κρήτης, των Κυκλάδων, της Κέρκυρας, των Κυθήρων κ.λπ.). Προσφάτως εγκαινιάστηκε μια ανάλογη προσπάθεια για την έκδοση των νοταριακών καταστίχων της Κεφαλονιάς από τη διευθύντρια των Αρχείων Νομού Κεφαλληνίας Σταματούλα Ζαπάντη (Σ. ΖΑΠΑΝΤΗ, *Γιάκουμος Σουριανός: Νοτάριος Κάστρου, κατάστιχο 1570-1598*, [Αρχεία Νομού Κεφαλληνίας 14, Πηγές III] Αργοστόλι 2001). Η συνέχιση της προσπάθειας αυτής φαίνεται να διασφαλίζεται με την έκδοση ενός ακόμη κεφαλονίτικου νοταριακού καταστίχου. Συγκεκριμένα, μια ομάδα πέντε ερευνητών υπό την καθοδήγηση του διευθυντή ερευνών IBE/EIE Νίκου Μοσχονά προέβη στην επεξεργασία και έκδοση του πρωτοκόλλου του νοταρίου Ανδρέα Αμάραντου, ο οποίος έδρασε στην αγροτική περιοχή του Αρακλιού στη νοτιοδυτική Κεφαλονιά.

Όπως τονίζουν οι ερευνητές στην εισαγωγή του τόμου, τα προβλήματα που ανέκυψαν κατά τη διάρκεια της έκδοσης υπήρξαν ποικίλα, με προεξέχον εκείνο της ανάγνωσης του κώδικα λόγω της ασυνέπειας στην ποιότητα της γραφής, αλλά και της ανορθογραφίας του συντάκτη, που ως ιερέας είχε βέβαια σαφή γνώση της γραφής, ωστόσο όμως δεν κατείχε τους γραμματικούς κανόνες. Ως εκ τούτου, για την άνετη ανάγνωση και κατανόηση του κειμένου, κρίθηκε απαραίτητη η παρουσίασή του μονοτονικά.

Ως προς το νομικό περιεχόμενο των πράξεων, στην πλειονότητά τους αφορούν σε ακίνητα ή ζώα, δηλαδή γεωργικό κεφάλαιο, όπως είναι αναμενόμενο στο περιβάλλον μιας κοινωνίας αγροτικής. Γίνονται μεταβιβάσεις της κυριότητας με πώληση ή με ανταλλαγή, συνάπτονται διαφόρων ειδών αγροληπτικές συμβάσεις, παραχωρούνται περιουσιακά στοιχεία με δωρεά, διαθήκη, σύσταση προίκας ή με διανομή της περιουσίας. Σημαντικό ρόλο παίζουν οι εκτιμητές, πρόσωπα που τους αναγνωρίζεται καθολικά η εμπειρία και το κύρος, καθώς πριν από κάθε μεταβολή προηγείται η εκτίμηση της αξίας του πράγματος. Από τον ίδιο κύκλο προσώπων εκλέγονται και οι «αιρετοί κριτές», οι οποίοι καλούνται να διαιτητεύσουν σε διαφορές. Οι πράξεις τους, «αιρετοκρισίες», είναι δεσμευτικές για τους αντιδίκους με ποινή την επιβολή προστίμου.

Αξίζει επίσης να επισημανθεί η χρήση του εκκλησιαστικού αφορισμού από τους ιερείς ως μέσου για τη διευκόλυνση των δικονομικών διαδικασιών. Η απειλή της επιβολής πνευματικής ποινής ενεργεί ως κίνητρο τιμότητας σε καταθέσεις μαρτύρων, σε απογραφές κληρονομητέων περιουσιών κλπ.

Μέσα από τα κείμενα παρουσιάζεται ανάγλυφη η δικαιοκή πρακτική της εποχής, η κοινωνική διαστρωμάτωση, η οικονομική ζωή, τα ήθη και οι συνθήκες ζωής των κατοίκων στην περιζήτητη περιοχή του Αρακλιού. Ο χώρος είναι απομονωμένος, ημιορεινός, σχεδόν αποκλειστικά αγροτικός. Κυριαρχούν οι γεωργικές ασχολίες, ιδίως η αμπελοργαία και η ελαιουργία. Πρόκειται για μια μικρή κοινωνία, αυτάρκη, με ελάχιστες εξωτερικές σχέσεις, χαρακτηριζόμενη από τα μικρά μεγέθη των δοσοληψιών. Χαρακτηριστική είναι η μικρή έκταση των χωραφιών, τα λιγοστά ζώα, δέντρα ή άλλα αγαθά, η φτωχική οικοσκευή κλπ. Η ανταλλαγή αγαθών χωρίς τη μεσολάβηση του χρήματος είναι συνηθισμένη, επιβεβλημένη από τη στενότητα εξεύρεσης νομισμάτων. Χαρακτηριστική είναι επίσης η συνύπαρξη νομισμάτων ποικίλης προέλευσης (δουκάτα, φλωριά, άσπρα), ενώ παράλληλα μας παρέχονται χρησιμοποιήσιμες πληροφορίες για τις αντιστοιχίες τους και τα οικονομικά δεδομένα της εποχής.

Τέλος, η καθ' όλα επιστημονική και επιμελημένη αυτή έκδοση συμπληρώνεται με ευρετήρια προσώπων, τοπωνυμίων, νομικών πράξεων κατ' αύξοντα αριθμό πράξης και κατά είδος, με χρονολόγιο των πράξεων, κατάλογο τόπων σύνταξης και ένα χρησιμότητα γλωσσάρι.

Στάθης Μπίρταχας

Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη. *Ο Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία – Εργογραφία 1700-1754*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1998.

Το βιβλίο της Βασιλικής Μπόμπου-Σταμάτη για το *Βικέντιο Δαμοδό*, *Βιογραφία – Εργογραφία 1700-1754*, εντάσσεται στον κύκλο των μονογραφιών και των εξειδικευμένων μελετών για το έργο των νεοελλήνων φιλοσόφων, συμβάλλοντας στη μελέτη των θεμάτων των σχετικών με τη νεοελληνική παιδεία και ειδικότερα με τη νεοελληνική προσωπικότητα.

Παρά το γεγονός ότι ο Βικέντιος Δαμοδός υπήρξε ξεχωριστή προσωπικότητα ανάμεσα στους λογίους της εποχής του, οι μέχρι τώρα πληροφορίες για τη ζωή του και το έργο του υπήρξαν αρκετά ελλιπείς. Η Β. Μπόμπου-Σταμάτη και παλαιότερα είχε ασχοληθεί με τη δημοσίευση αρχαικών τεκμηρίων σχετικών με την οικογένεια των Δαμοδών στα Χαβριάτα της Κεφαλονιάς, όπως είναι διαθήκες της οικογένειας και άλλες νοταριακές πράξεις, για τον αδελφό του Βικέντιο Ιωάννη, και μια πρώτη δημοσίευση της *Λογικής*, έργου που περιέχεται στο χειρόγραφο κώδικα του Δαμοδού και βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Στο βιβλίο αυτό, μετά από συστηματική έρευνα στα Αρχεία της Ελληνικής Κοινότητας και τα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας, στο Παλαιό Αρχείο της Πάδοβας, αλλά και στο Νοταριακό Αρχείο της Κεφαλονιάς, συγκέντρωσε νέα στοιχεία για το οικογενειακό και συγγενικό περιβάλλον του Δαμοδού, για τις σπουδές του στο Φλαγγινιανό Φροντιστήριο στη Βενετία, τους δασκάλους του, συνθέτοντας έτσι τόσο το οικογενειακό όσο και το κοινωνικό περιβάλλον, στο οποίο αναπτύχθηκε και δημιούργησε ο Δαμοδός.

Συγχρόνως, η συγγραφέας εμπλουτίζει τον αριθμό των γνωστών έργων του επτανησίου λογίου, αναζητώντας τίτλους των έργων του στους καταλόγους χειρογράφων βιβλιοθηκών και συλλογών, όπου συχνά δεν αναφέρεται το όνομά του. Έτσι, ο αριθμός των χειρογράφων από το έργο του αυξάνεται στα εκατόν σαράντα και, δεδομένου ότι τις περισσότερες φορές πρόκειται για κώδικες που παραδίδουν περισσότερα του ενός έργα, πρέπει για κάθε έργο να ξεπερνούν τα διακόσια. Στη συνέχεια, προχώρησε στην παραβολή με τα γνωστά ήδη έργα και αφού έκανε για το καθένα έρευνα, που στηρίχτηκε σε εσωτερικά στοιχεία και άλλες μαρτυρίες, ταύτισε το περιεχόμενό τους. Επίσης, η Β. Μπόμπου-Σταμάτη εντόπισε ένα κώδικα που παραδίδει το αυτόγραφο του Δαμοδού, το μοναδικό αυτόγραφο μέχρι σήμερα. Τα χειρόγραφα τα κατέταξε σε ένα συγκεντρωτικό κατάλογο, ο οποίος συνοδεύεται από παλαιογραφική περιγραφή και άλλες παρατηρήσεις. Σημαντικό είναι, ότι τους περισσότερους κώδικες τους γνωρίζει από αυτοψία.

Από το έργο του Δαμοδού διαπιστώνεται η μέθοδος διδασκαλίας που ακολουθούσε στη Σχολή του. Όπως αναφέρει η συγγραφέας, όλα τα έργα του είναι γραμμένα σε διδακτικό ύφος και στα «Προοίμια» αναφέρει με σαφήνεια ότι η πρόθεσή του είναι να διδάξει και να παροτρύνει τους μαθητές του στην καλύτερη κατανόηση όσων διδάσκει.

Ο Βικέντιος γεννήθηκε στα Χαβριάτα της Κεφαλονιάς και αρχικά σπούδασε στο Φλαγγινιανό Φροντιστήριο, που την περίοδο εκείνη ήταν σε πλήρη ακμή, λόγω της παρουσίας σημαντικών προσωπικοτήτων, όπως ο Ιωάννης Χαλκείας, ο Απόστολος Μίχος και ο γνωστός Ζακύνθιος λόγιος Αντώνιος Κατήφορος, οι οποίοι επηρέασαν σημαντικά τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του. Συνέχισε τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, όπου εκεί παρακολούθησε μαθήματα θεολογίας, φιλοσοφίας και νομικών. Για ένα διάστημα δίδαξε στο Φλαγγινιανό Φροντιστήριο και ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τη διδασκαλία της αριστοτελικής φιλοσοφίας. Ακολούθως επέστρεψε στην πατρίδα του, στα Χαβριάτα της Κεφαλονιάς, όπου ασχολήθηκε με τη διδασκαλία και την ίδρυση της Σχολής του, μιας από τις πιο σημαντικότερες σχολές που υπήρχαν στο νησί, και το συγγραφικό του έργο.

Είναι γνωστό, ότι στα Επτάνησα κατά την περίοδο της βενετοκρατίας επικρατούσαν διαφορετικές συνθήκες διαβίωσης από τις υπόλοιπες τουρκοκρατούμενες περιοχές, με αποτέλεσμα οι κοινωνικές και πολιτιστικές εξελίξεις να ακολουθήσουν διαφορετική πορεία, γεγονός που φαίνεται στην εκπαίδευση. Τα πρώτα χρόνια της βενετοκρατίας, η εκπαίδευση ήταν κυρίως ιδιωτική και τα παιδιά των ευγενών διδάσκονταν ελληνικά και λατινικά, αλλά κυρίως τα ιταλικά, ενώ τα παιδιά των χωρικών διδάσκονταν τα γράμματα από τους ιερείς από τα εκκλησιαστικά βιβλία. Από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα, αρχίζουν να ιδρύονται τα πρώτα δημόσια σχολεία στην Κέρκυρα και στη Ζάκυνθο. Στην Κεφαλονιά, φαίνεται ότι από τον 17ον αιώνα δίδασκαν αρκετοί λόγιοι και ότι λειτουργούσαν δύο σχολεία, ένα στο Κάστρο του Αγίου Γεωργίου και ένα άλλο στο Ληξούρι, στα οποία δίδαξαν σημαντικές προσωπικότητες, όπως οι αδελφοί Λιχούδη. Όμως, εκτός από τα ελληνικά σχολεία, υπήρχαν σχολεία και στα καθολικά μοναστήρια, όπου οι καθολικοί παρέδιδαν μαθήματα στα παιδιά των ευγενών.

Μέσα λοιπόν σ' αυτό το κλίμα, ο Δαμοδός ιδρύει τη Σχολή του, μια από τις πιο φημισμένες σχολές της περιόδου αυτή, η οποία έφερε τη σφραγίδα της προσωπικότητάς του. Στη Σχολή, που ήταν οργανωμένη σύμφωνα με τα πρότυπα του Φλαγγιανού Φροντιστηρίου, όπου είχε σπουδάσει ο ίδιος, δίδασκε όλο τον κύκλο των φιλοσοφικών μαθημάτων. Φαίνεται δε, ότι η ακτινοβολία της Σχολής του ήταν πολύ μεγάλη, γιατί, όπως αναφέρει ο Ηλίας Τσιτσέλης, έφθαναν στην Κεφαλονιά μαθητές από την ηπειρωτική Ελλάδα για να σπουδάσουν κοντά στο Δαμοδό. Συχνά, με τους μαθητές του έκανε εκπαιδευτικούς περιπάτους και δεχόταν άλλους σοφούς για να συζητήσει σοβαρά φιλοσοφικά προβλήματα. Εγκατελείπει τη σχολαστική μέθοδο διδασκαλίας του Κορδαλλέως, του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, των διδασκάλων των Ιωαννίνων Σουγδουρή και Ανθρακίτου και του Χίου Κορεσίου και θεωρείται ο πρώτος που δίδαξε στην Ελλάδα τη νεότερη φιλοσοφία.

Ο αριθμός των μαθητών του πρέπει να ήταν πολύ μεγαλύτερος από αυτόν που αναφέρεται στις ιστορικές πραγματείες της εποχής, γιατί σ' αυτές κυρίως βιογραφούνται όσοι διακρίθηκαν. Ανάμεσα στους μαθητές του υπήρξαν γνωστοί λόγιοι του 18ου αιώνα, όπως ο Νικόλαος Μαυροειδής, ο Νικόλαος Καρούσος, ο Αγάπιος Λοβέρδος, ο Αντώνιος Μοσχόπουλος και άλλοι. Ακόμα, παραδίδεται, χωρίς να τεκμηριώνεται σαφώς, ότι ο Ευγένιος Βούλγαρης υπήρξε μαθητής του.

Πυρήνα του βιβλίου αποτέλεσε η διδακτορική διατριβή της συγγραφέως και ο στόχος του ήταν διττός. Μέσα από την επεξεργασία του πλούσιου αρχαιακού υλικού, και με τη βιογραφική μέθοδο, πρώτον να προσεγγίσει την προσωπικότητα του σημαντικού αυτού επτανησίου λογίου και δεύτερον, σε συνδυασμό με τη συγκριτική ανάλυση του έργου του, να συμβάλει στη μελέτη για την εκπαίδευση στα Επτάνησα.

Το βιβλίο της Β. Μπόμπτου-Σταμάτη, προστίθεται στις μέχρι τώρα σημαντικές μονογραφίες για τη ζωή και το έργο νεοελλήνων φιλοσόφων, που συνδυάζουν τη βιογραφική μέθοδο με τη συστηματική μελέτη και ανάλυση του έργου τους, συμβάλλοντας έτσι στην ανάπτυξη των ιστορικοκοινωνικών επιστημών.

Εξάλλου, η Β. Μπόμπτου-Σταμάτη έχει δημοσιεύσει αρκετές εργασίες, αποτελέσματα των αρχαιικών της ερευνών, που αναφέρονται σε θέματα παιδείας και ιστορίας των ιδεών, συμβάλλοντας ουσιαστικά στην προώθηση των γνώσεών μας για την εκπαίδευση κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, και το έργο των ελλήνων λογίων της περιόδου αυτής.

Στον Πρόλογο η συγγραφέας παρουσιάζει το αντικείμενο της έρευνας, τα Αρχεία στα οποία ανέτρεξε προκειμένου να βρει νέα στοιχεία για τη ζωή του Βικέντιου Δαμοδού και αναλύει τη δομή του βιβλίου. Στη συνέχεια, στα Εισαγωγικά, παρουσιάζονται τα μέχρι τώρα γνωστά στοιχεία τόσο για το πρόσωπο, τη ζωή, το οικογενειακό πε-

ριβάλλον, τις σπουδές, τη δράση και το έργο του Δαμοδού και δηλώνεται ο στόχος του βιβλίου, που είναι η ανασύνθεση της προσωπικότητας και του έργου του Δαμοδού με τη βοήθεια της αρχαιολογικής έρευνας. Στο Κεφάλαιο Α' του Πρώτου Μέρους για το Βικέντιο και την οικογένειά του, δίνει κάθε νέο στοιχείο για το γενεαλογικό δέντρο του Δαμοδού, τα ονόματα των συγγενών του, φωτίζει χρονολογικά προβλήματα, επισημαίνει σημαντικούς σταθμούς για την πορεία, την εξέλιξη και τη δράση του, συνθέτοντας έτσι, με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, το πορτρέτο όχι μόνο του ίδιου, αλλά και του οικογενειακού και κοινωνικού του περιβάλλοντος.

Στο Β' Κεφάλαιο, για τη Σχολή και τους μαθητές, συγκεντρώνει όσες πληροφορίες υπάρχουν για τη χρονολογία, τον τόπο, την οργάνωση, το είδος και τη λειτουργία της, τη μέθοδο διδασκαλίας και την προσφορά της στο χώρο της επτανησιακής εκπαίδευσης, ειδικότερα στην Κεφαλονιά στην περίοδο της βενετοκρατίας. Ακολούθως, η συγγραφέας αναλύει τη μέθοδο διδασκαλίας του, που προκύπτει από το έργο του επτανησίου λογίου, το ενδιαφέρον του για την αριστοτελική φιλοσοφία, τη ρήξη του με τις καθιερωμένες σχολαστικές μεθόδους διδασκαλίας και την εισαγωγή της διδασκαλίας της νεότερης φιλοσοφίας στη Σχολή του. Επισημαίνει την επιλογή του Δαμοδού να ιδρύσει τη Σχολή του σε ένα χωριό, στα Χαβριάτα, μακριά από την πόλη και την αριστοκρατική της τάξη, κοντά στον αγροτικό πληθυσμό, που διατήρησε την ελληνικότητά του, την καθαρότητα της γλώσσας του και των ηθών του. Στη συνέχεια διευκρινίζει το θέμα για τον αριθμό των μαθητών του Δαμοδού, όπως προκύπτουν από τις γενικότερες ιστορικές πραγματείες και τις ιστορίες για την Κεφαλονιά και παραθέτει βιογραφικά στοιχεία για τους σημαντικότερους λογίους του 18ου αιώνα, που υπήρξαν μαθητές του.

Στο δεύτερο μέρος, η Β. Μπόμπου-Σταμάτη προβαίνει στην κατάταξη των έργων, σε τυπωμένα και σε χειρόγραφα με παλαιογραφική περιγραφή, χρονολόγηση συγγραφής και αντιγραφής των χειρογράφων και ταύτιση του περιεχομένου τους σύμφωνα με εσωτερικά στοιχεία που θα αποκάλυπταν τη δική του θέση σχετικά με τη σειρά που είχε αποδεχτεί και ακολουθήσει κατά τη διδασκαλία, όπως αναφέρει η ίδια η συγγραφέας. Τα τυπωμένα βιβλία του Δαμοδού είναι πέντε με θεολογικό και φιλολογικό περιεχόμενο, ενώ σώζονται χειρόγραφα του με την επεξεργασία θεμάτων παρόμοιου περιεχομένου.

Στο τρίτο μέρος, η συγγραφέας τοποθετεί τον ίδιο το Δαμοδό και το έργο του στις σωστές του διαστάσεις και αποτιμά την προσφορά του στη νεοελληνική παιδεία, επισημαίνει την ξεχωριστή θέση που κατείχε στην ιστορία των νεοελληνικών γραμμάτων και από το μεγάλο αριθμό των χειρογράφων του έργου αποδεικνύεται η ευρύτατη διάδοση και η ακτινοβολία του έργου του. Συγκρίνει το πνευματικό περιβάλλον της Βενετίας, στο οποίο διαμορφώθηκε πνευματικά, με το περιβάλλον των βενετοκρατούμενων Επτανήσων, στο οποίο δίδαξε και δημιούργησε το έργο του.

Στα Παραρτήματα, που αποτελούν το τέταρτο μέρος του βιβλίου, δημοσιεύονται και σχολιάζονται διάφορα χειρόγραφα με έργα του Δαμοδού, τα οποία εντόπισε η συγγραφέας. Όπως, ο χειρόγραφος κώδικας του Δαμοδού που βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης αποτελεί δωρεά του ακαδημαϊκού Όθ. Πυλαρινού, στην οικογένεια του οποίου ανήκε, προέρχεται από την Κεφαλονιά και περιέχει τη *Λογική* και τη *Φυσιολογία* του Δαμοδού. Ο κώδικας με τη μετάφραση του *Ακάθιστον Ύμνον* στα ιταλικά που σώζεται στο τμήμα Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας. Το αυτόγραφο του Δαμοδού *Τα Προσόμια Φυσιολογίας και Δογματικής*, από κώδικα του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. *Επιστολή του Βικεντίου Δαμοδού προς Ευγένιον*, το μοναδικό ως τώρα γνωστό κείμενο του Δαμοδού στα αρχαία ελληνικά. *Επιστολή του Δωροθέου Βουλησιμά*, στην οποία διατυπώνεται ο σεβασμός

του Βουλευμά για τη φιλοσοφία του Δαμοδού. Πρακτικά των διδακτορικών εξετάσεων του από το αρχείο του Πανεπιστημίου της Πάδοβας και έγγραφα της Ιστορικής Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος.

Τέλος, παρουσιάζεται *Η Σύντομος Ιδέα της Λογικής κατά την μέθοδο των νεωτέρων*, άγνωστο έργο μέχρι τώρα, το οποίο η συγγραφέας με κριτική έκδοση αποδίδει στο Δαμοδό.

Η σημαντική αυτή έκδοση του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης συμπληρώνεται με πλούσια και αναλυτική βιβλιογραφία και Συντομογραφίες, Σημειώσεις, καταποτιστικούς Πίνακες των χειρογράφων κατά έργο, των αρχών των έργων του Δαμοδού, των βιβλιογράφων και κτητόρων χειρογράφων, με τα Περιεχόμενα των τυπωμένων και ανέκδοτων έργων του Δαμοδού, καθώς και με αναλυτικό ευρετήριο προς διευκόλυνση του αναγνώστη.

Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, (κριτική έκδοση επιμέλεια-εισαγωγή) *Βικέντιος Δαμοδός. Συνταγμάτιον της Μεταφυσικής*, Ιωάννινα 2002.

Η ιστορικός Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, συνεχίζοντας τη συγγραφική της δραστηριότητα γύρω από το έργο των νεοελλήνων φιλοσόφων, προέβη στην κριτική έκδοση του ανέκδοτου έργου *το Συνταγμάτιον της Μεταφυσικής* του Βικέντιου Δαμοδού, ενός επανησίου λογίου του 18ου αιώνα, ο οποίος ανήκει στους προδρόμους του νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Η σειρά *Κείμενα Νεοελλήνων Φιλοσόφων*, που καθιερώνει ο Τομέας Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, εγκαινιάζεται με την παρούσα έκδοση. Όπως αναφέρεται στο Προοίμιο της έκδοσης, η Νεοελληνική Φιλοσοφία καθιερώθηκε στον Τομέα της Φιλοσοφίας του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, ως αυτοτελές ερευνητικό και διδακτικό αντικείμενο και τα μέλη του Τομέα αφιέρωσαν μελέτες εξειδικευμένες και μονογραφίες στο έργο των νεοελλήνων φιλοσόφων με σκοπό την ανάχνυση του έργου τους από τα μέσα του 15ου αιώνα μέχρι σήμερα, συμβάλλοντας έτσι στην ανάπτυξη των νεοελληνικών σπουδών. Η μέχρι τώρα έρευνα έχει καλύψει θέματα που επικεντρώνουν το ενδιαφέρον στον εντοπισμό των θεματικών συνιστωσών της νεοελληνικής φιλοσοφίας και στον εντοπισμό των συναρτήσεων και των συναφειών της με την αρχαιοελληνική, τη βυζαντινή και ιδιαίτερα την ευρωπαϊκή σκέψη.

Η σειρά *Κείμενα Νεοελλήνων Φιλοσόφων* επιδιώκει να εντάξει στις εκδόσεις της γνωστά και άγνωστα χειρόγραφα φιλοσοφικών έργων νεοελλήνων φιλοσόφων της περιόδου από τον 15ον αιώνα μέχρι σήμερα, προκειμένου να καταστήσει προσιτές τις πηγές αυτές όχι μόνο στους ερευνητές και τους φοιτητές, αλλά και στο ευρύτερο κοινό.

Το έργο του Δαμοδού *το Συνταγμάτιον της Μεταφυσικής* εγκαινιάζει, όπως αναφέρθηκε, τη σειρά αυτή. Την έκδοση επιμελήθηκε η Β. Μπόμπου-Σταμάτη, η οποία έχει ήδη γράψει για τον επανησίο φιλόσοφο μια σημαντική μονογραφία (*Ο Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία-Εργογραφία 1700-1754*, Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1998).

Όπως αναφέρει η συγγραφέας στην Εισαγωγή της έκδοσης, η επιλογή του συγκεκριμένου έργου του Δαμοδού έγινε γιατί είναι ένα από τα φιλοσοφικά κείμενα του πρώιμου νεοελληνικού Διαφωτισμού που παραμένουν ανέκδοτα. Το κείμενο αυτό, ο Δαμοδός το έγραψε τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα, σε μια πρώιμη εποχή, και προσφέρει έτσι στους μελετητές την «αναβίωση του νεοελληνικού στοχασμού»

Το βασικό χειρόγραφο είναι το χειρόγραφο της Μονής Βατοπεδίου 465. Το *Συν-*

ταγματίων, που αποτελεί μια επιτομή της μεγάλης *Μεταφυσικής* και περιέχει δύο μέρη: το θεωρητικό Μέρος Α', *Οντολογία* και το διδακτικό Μέρος Β', *Πνευματολογία*, απευθύνεται προς τους «φιλομαθεστάτους μαθητάς» του.

Η συγγραφέας προβαίνει στην έκδοση του έργου παλαιογραφικά και, όπου το θεωρεί αναγκαίο, επεμβαίνει στη στίξη και διορθώνει τα ορθογραφικά λάθη, τα οποία δηλώνει στο κριτικό υπόμνημα. Την επιμελημένη αυτή έκδοση συμπληρώνουν αναλυτικά ευρετήρια Προσώπων και Θεμάτων, των οποίων την επιμέλεια έκανε ο καθηγητής Νίκος Ψημμένος.

Νίκη Τσελέντη

Πρακτικά Α' Έπιστημονικής Συνάντησης «Βυζάντιο, ό Κόσμος του και ή Εύρώπη», Μυστράς, 26-28 Μαΐου 2000, Αθήνα – Μυστράς 2001

Είναι ή πρώτη Έπιστημονική Συνάντηση τής «Διεθνούς Έπιστημονικής Έταιρείας Πληθωνικών και Βυζαντινών Μελετών», τά Πρακτικά τής όποιάς έχουν έκδοθη σέ έναν κοινό τόμο και περιλαμβάνουν τό πρόγραμμα Έργασιών τής Έπιστημονικής Συνάντησης (σελ. 11-12) καθώς και δέκα από τίς δεκατέσσερες Εισηγήσεις που παρουσιάσθηκαν από διακεκριμένους όμιλητές, μέ θέματα από τόν χώρο τής Θεολογίας, τής Φιλοσοφίας, τής Κοινωνιολογίας και τής Οικονομικής Ιστορίας. Οί πρώτες σελίδες φιλοξενούν τά Προλεγόμενα από τόν καθηγητή κύριο Σάββα Π. Σπέντζα (σελ. 7-8) καθώς και τό Ψήφισμα του Δήμου του Μυστρά (σελ. 9), μέ τό όποιο ανακηρύχθηκε επίτιμος δημότης του Μυστρά ό άείμνητος Βρεττανός καθηγητής Christofer Montague Woodhouse (Lord Terrington, 1917-2001).

Βασίλειος Τρ. Γιούλτης, «Μετακοινωνική Προσέγγιση τών Βυζαντινών Έεραποστολών», σελ. 13-22.

Έπιχειρείται μία συνολική κοινωνιολογική εκτίμηση τών βυζαντινών έεραποστολών κατά τόν 9' αιώνα, όι όποιες έπηρεάσαν τήν πορεία του Χριστιανισμού και του πολιτισμού στην Άνατολική, Κεντρική και Βόρειο Εύρώπη. Στην έξοδό της αυτή προς τούς άλλοεθνείς ή Έκκλησία εκπροσωπεί μία νέα ανθρωπολογική στάση, ή όποία προσδιορίζεται από τήν αναφορά του ανθρώπου στην υπερβατική άρχή μέ βάση τήν όρθόδοξη Θεολογία. Τό μετακοινωνικό αποτέλεσμα τών βυζαντινών έεραποστολών, ύστερα από τήν συνάντησή τους μέ τήν ιστορία και τόν κόσμο, είναι ότι ό άνθρωπος ως πρόσωπο τοποθετείται σέ ύψηλότερη θέση από εκείνη που μέχρι τότε βρισκόταν, διότι ή Έκκλησία δέχεται και αναγνωρίζει τήν ισότητα, καταδικάζει τίς φυλετικές διακρίσεις, πιστεύει στην κενωτική άγάπη, τήν καταλλαγή, προσανατολίζεται στην δόξα τής αιωνιότητος, διδάσκει τήν ύπερβαση του κακού, σκύβει μέ άγάπη στον ανθρώπινο πόνο.

Τηλέμαχος Κ. Λουγγής, «Βυζάντιο και Δύση. Άπό τόν Άπόλυτο στον Όριο-θετημένο Οίκουμενισμό», σελ. 23-30.

Ό Εισηγητής βασιζόμενος σέ πλήθος ιστορικών μαρτυριών έπιχειρεί νά διερευνήσει τό θέμα του «όριοθετημένου οίκουμενισμού», που υίοθετήθηκε ως όρος προκειμένου νά χαρακτηρίσει τήν βυζαντινή πολιτική ιδεολογία κατά τήν μέση περίοδο (867-1071 μ.Χ.) σέ σχέση μέ τόν βυζαντινό «άπόλυτο οίκουμενισμό» τής

πρωτοβυζαντινής περιόδου. Ήδη σέ όρισμένες πηγές τοῦ Γ' καί ΙΑ' αἰ. σύντομες μνείες ἀναφέρουν ὅτι ὑπῆρχαν νομικά ὄρια στήν βυζαντινή ἐδαφική κυριαρχία τῆς Νοτίου Ἰταλίας, κάτι πού ἔθεωρεῖτο δεδομένο καί ἀπό τούς θεωρητικούς τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας καί πού κατά τήν ἀποψή τους ἦταν ἀδιανόητη κάθε ἐδαφική διεκδίκηση πέραν τῶν συνόρων αὐτῶν.

Λάζαρος Θ. Χουμανίδης, «Περί τῆς Οἰκονομίας τῆς Πελοποννήσου ἐπί Βασιλείου Α' (867-886)», σελ. 31-47.

Ἐπιχειρεῖται ἀρχικά μία γενική ἐκτίμηση γιά τήν κατάσταση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας τήν ἐποχή τοῦ Βασιλείου Α', σχετικά μέ τήν πορεία τῆς ἀνόδου σέ πολλούς τομεῖς, ὅπως στήν ἀναδιοργάνωση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, τοῦ στρατοῦ, τῆς οἰκονομίας κ.ἄ. Ὅσον ἀφορᾷ στήν Πελοπόννησο παρατηρεῖται τήν ἴδια περίοδο πρόσδος στήν γεωργία καί τό ἐμπόριο, καθώς ὑπῆρχε περίσσειμα στήν παραγωγή ἀπό τήν γεωργία καί τά ἐργαστήρια παραγωγῆς διαφόρων εἰδῶν. Μεταξύ τῶν «δυνατῶν» τῆς αὐτοκρατορίας καταλέγεται καί ἡ Διανηλῖς, ἀπό τήν ὁποία ὁ αὐτοκράτωρ Βασίλειος Α' εἶχε παλαιότερα εὐεργετηθῆ. Οἱ «δυνατοί» τῆς Αὐτοκρατορίας ἦσαν «οἰονεὶ φεουδάρχες» πού εἶχαν τάση ἀνεξαρτητοποιήσεως ἀπό τήν κεντρική ἐξουσία χωρίς ὅμως νά τήν ἐπιτύχουν. Στήν Πελοπόννησο, ὅπως καί στίς ὑπόλοιπες ἐπαρχίες τῆς Αὐτοκρατορίας, ἀνθοῦσε τό εἰσαγωγικό καί ἐξαγωγικό ἐμπόριο καθώς καί οἱ ἐγχρημάτες καί ἐμπορικές συναλλαγές μεταξύ πόλεων καί ὑπαίθρου, ἐνῶ ἡ κεντρική ἐξουσία οὐδέποτε κατακερματίσθηκε.

Χρήστος Π. Μπαλόγλου, «Κλεομένης Γ' – Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος: Τό Μεταρρυθμιστικό τῶν Πρόγραμματα. Συγκριτική Ἀνάλυσις», σελ. 49-58.

Ὁ Εἰσηγητής ἐπιχειρεῖ νά διερευνήσει τήν ὁποιαδήποτε συνάφεια πού παρουσιάζεται ἀνάμεσα στίς μεταρρυθμίσεις τοῦ Σπαρτιάτη βασιλιά Κλεομένου Γ' καί τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, ὅταν ἦταν δεσπότης τοῦ Μυστρά καί εἶχε ὡς συμβούλους του τόν Γεμιστό-Πλήθωνα καί τόν καρδινάλιο Βησσαρίωνα. Ἄν καί τά θεσμικά καί ἱστορικά πλαίσια εἶναι ἐντελῶς διαφορετικά, ὑποστηρίζεται ὅτι οἱ δύο σύμβουλοι ἐγνώριζαν τίς μεταρρυθμίσεις τοῦ Κλεομένου, διότι στά ἔργα τους κάνουν συχνά ἀναφορές στήν ἱστορία καί τά κατορθώματα τῶν Σπαρτιατῶν. Ὡς ἐκ τούτου εἶναι προφανές ὅτι τά μεταρρυθμιστικά σχέδια τοῦ Κλεομένου ἦσαν γνωστά καί στόν Κωνσταντῖνο, ὁ ὁποῖος ἐπιθυμοῦσε τήν ἀναδιοργάνωση τῆς στρατιωτικῆς καί πολιτικῆς διοικήσεως τοῦ δεσποτάτου. Περαιτέρω γίνεται συγκριτική παρουσίαση τῶν μεταρρυθμίσεων.

Χριστίνα-Παναγιώτα Μανωλέα, «Ἐρμηνευτικές Προσεγγίσεις τοῦ Ἰωάννη Δοξαπατρῆ στό Ἔργα τοῦ Ἐρμογένους», σελ. 59-68.

Οἱ θεωρίες τοῦ ρήτορος Ἐρμογένους (Β' μ.Χ. αἰ.) γιά τήν ἐξάσκηση ἀρχαίων καί προχωρημένων σπουδαστῶν διαδόθηκαν εὐρύτατα κατά τήν ὕστερη ἀρχαιότητα καί τούς Βυζαντινοὺς χρόνους. Ἄσκησαν μάλιστα τέτοια ἐπίδραση στήν διδασκαλία τῆς ρητορικῆς, ὥστε ἀπό τόν Α' αἰῶνα νά τυγχάνουν καί σχολιασμοῦ. Ἀπό τούς πρώτους σχολιαστῆς γνωστοί εἶναι οἱ Σώπατρος (Δ' αἰ.) καί Συριανός (Ε' αἰ.). Ἀκολούθησαν καί ἄλλοι. Ὁ λιγώτερο μελετημένος σχολιαστής τοῦ Ἐρμογένους θεωρεῖται ὁ Ἰωάννης Δοξαπατρῆς (ΙΑ' αἰ.), ὁ ὁποῖος ἐντοπίζεται στήν Κωνσταντινούπολη. Τό ὅτι τά σχόλια τοῦ Δοξαπατρῆ στό Ἐρμογενικό

Corpus είναι τά λιγώτερο μελετημένα από τά άλλα βυζαντινά σχόλια, αυτό δέν σημαίνει ότι δέν είναι και σημαντικά. Τουναντίον μάλιστα, διότι ἔχει κάνει εὔστογες παρατηρήσεις καί διασώζει καί παλαιότερα σχόλια, ὅπως αὐτά τοῦ Ἰωάννου Σάρδεων (I' αἰ.) καί Ἰωάννου Σικελιώτου (IA' αἰ.). Πά τούς λόγους αὐτούς τό ἔργο τοῦ Δοξαπατρῆ θεωρεῖται ἐξίσου σημαντικό.

Λίνος Γ. Μπενάκης, «Ἡ Λατινική Γραμματεία στό Βυζάντιο. Οἱ Μεταφράσεις Φιλοσοφικῶν Κειμένων», σελ. 69-79.

Εἰσήγηση πού καλύπτει τό θέμα ἀπό τήν σκοπιά τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας καί παρουσιάζει μόνο τό σχετικό ὕλικό. Ἀναφέρεται στίς μεταφράσεις ἔργων τοῦ Αὐγουστίνου (354-430) ἀπό τόν Μάξιμο Πλανούδη (1255-1305) καί τούς ἀδελφούς Δημήτριο (1324-1397) καί Πρόχορο Κυδώνη (1330-1368). Ἀκολουθοῦν οἱ μεταφράσεις ἔργων τοῦ Βοηθίου (480-525) ἀπό τούς Μανουήλ Ὀλόβωλο (1245-1284), Πρόχορο Κυδώνη, Μανουήλ Καλέκα (†1410), Μάξιμο Πλανούδη. Κατά τούς ΙΔ' καί ΙΕ' αἰῶνες τό ἐνδιαφέρον τῶν Βυζαντινῶν λογίων ἐπικεντρώνεται στά ἔργα τοῦ Θωμᾶ Ἀκρινάτη. Μεταφράσεις ἔργων του ἔχουν γίνει ἀπό τούς Δημήτριο Κυδώνη (*Summa contra gentiles* καί *Summa Theologica: Prima Pars*). Τό μεταφραστικό ἔργο τοῦ Σχολαρίου περιλαμβάνει ἐπίσης μεταφράσεις φιλοσοφικῶν κειμένων καί ἄλλων συγγραφέων τῆς Δύσεως, ὅπως τοῦ Πέτρου Ἰσπανοῦ, τοῦ Gilbertus Porretanus, τοῦ Radulphus Brito. Προηγουμένως καί ὁ Πρόχορος Κυδώνης εἶχε μεταφράσει ὠρισμένες «*Quaestiones*» (Ὑπόμνημα τοῦ Hervaeus Natalis † 1323) στίς *Sententiae* τοῦ Πέτρου Λομβαρδοῦ. Ἡ Εἰσήγηση πλαισιώνεται ἀπό τήν σύγχρονη βιβλιογραφία.

Ἡλίας Τεμπέλης, «Ὁ Γεώργιος Παχυμέρης ὡς Σχολιαστής τοῦ Πλάτωνος», σελ. 81-90.

Ὁ Γεώργιος Παχυμέρης (1242 - περ. 1310), καθολικό πνεῦμα (σελ. 81-90) καί ἐκπρόσωπος τῆς παλαιολόγειας φιλολογικῆς ἀναγεννήσεως, ἀλλά παράλληλα καί γνωστός σχολιαστής τοῦ Ἀριστοτέλη, παρουσιάζεται στήν Εἰσήγηση αὐτή καί ὡς σχολιαστής, τοῦ Πλάτωνος. Ἀφορμή δόθηκε ὅταν διαπιστώθηκε ὅτι τό χειρόγραφο Parisinus Graecus 1810 εἶχε γραφή ἀπό τόν Παχυμέρη καί περιεῖχε σχόλια του σέ ἕνα τμήμα τοῦ διαλόγου «Παρμενίδης» τοῦ Πλάτωνος. Ὁ Παχυμέρης, ἄν καί ἐξοικειωμένος μέ τούς παλαιότερους σχολιαστές τοῦ Πλάτωνος, ἐν τούτοις προσεγγίζει τό Πλατωνικό αὐτό κείμενο μέ ψυχρή λογική. Παραφράζει σχεδόν αὐτολεξεί ἀρκετά χωρία τοῦ διαλόγου χωρίς νά παρουσιάζει καμμία οὐσιαστική ἐρμηνεία. Ἄλλοτε ἀντιλαμβάνεται ἐσφαλμένα λέξεις ἢ χωρία καί ἄλλοτε φαίνεται νά μὴν κατανοεῖ τό περιεχόμενο κάποιων προτάσεων ἢ νά χρησιμοποιεῖ ὄρους ἀνύπαρκτους, τούς ὁποίους ὁ ἴδιος δημιουργεῖ. Ὑποστηρίζεται ὅτι τά σχόλια τοῦ Παχυμέρη στόν «Παρμενίδη» τοῦ Πλάτωνος δέν μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὡς ἐρμηνεία ἀξιόπιστη τοῦ τμήματος τοῦ ἔργου αὐτοῦ, τό ὁποῖο ὁ Παχυμέρης ἐπιχειρεῖ νά ὑπομηματίσει.

Παναγιώτης Ἀ. Μαρούδας, «Ἡ Λογιστική τοῦ Βαζλαάμ τοῦ Καλαβροῦ καί ὁ Ἐπιστημονικός Περίγυρος στό Βυζάντιο τῆς Ἐποχῆς του», σελ. 91-108.

Παρουσιάζεται ἡ πραγματεία τοῦ Βαζλαάμ τοῦ Καλαβροῦ «Λογιστική» μέ ἀφορμή τήν κριτική τῆς ἐκδοσῆς μέ μετάφραση καί σχόλια στήν γερμανική γλῶσσα ἀπό τόν Π. Καρέλο στήν ἐκδοσῆς τοῦ Corpus τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τό

1996. Ὁ Εἰσηγητής ἐξαίρει τὴν μεγάλη προσφορά τοῦ φιλοσόφου καὶ δεινοῦ ἀριστοτελιστῆ στὰ Μαθηματικά, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν «Λογιστική» προσέφερε ἕνα πρωτοποριακὸ θεωρητικὸ διδακτικὸ βιβλίον Ἀριθμητικῆς στοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς του, θεμελιωμένο στὴν ἐπιστημονικὴ γνώση. Γράφτηκε προφανῶς πρὶν ἀπὸ τὸ 1339 καὶ εἶχε μεγάλη ἀπήχηση στοὺς μαθηματικούς καὶ φιλοσόφους τῆς ἐποχῆς του. Ὡστόσο, ὅπως εἶναι γνωστό, τὸ διαλεκτικὸ πνεῦμα τοῦ Βαβλαάμ ἀντίθετο πρὸς τίς ἀπόψεις τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, προκάλεσε τὴν «ἡσυχαστικὴ ἔριδα» πού συνεκλόνησε τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸν ΙΔ΄ αἰῶνα καὶ ἔτσι δὲν μπόρεσε ὁ ἴδιος νὰ δημιουργήσῃ στὴν Ἀστρονομία καὶ στὰ Μαθηματικά ὅσα ἐπιθυμοῦσε, ἀλλὰ ὅσα καὶ οἱ ἄλλοι προσδοκοῦσαν ἀπὸ αὐτόν.

Πάννης Ἀ. Δημητροκόπουλος, «Ὁ Ἀντι-Πλήθωνισμός τοῦ Γεωργίου Σχολαρίου-Γενναδίου Β΄ ὡς Ρίζα τοῦ Φιλοθωμανισμοῦ του καὶ ὁ Ἀντι-Χριστιανισμός τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος ὡς Ρίζα τοῦ Ἀντι-Ἀριστοτελισμοῦ του», σελ. 109-127.

Στὴν ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ μικρὴ μελέτη ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ διαμάχη Σχολαρίου-Πλήθωνος, ἂν καὶ ἀπαιτεῖ ἕναν ἱστορικὸ τῆς φιλοσοφίας γιὰ νὰ ἀναλυθῇ σὲ ἐπίπεδο κειμένων, οὐσιαστικά ὑπάρχει μόνον στὴν ἐπιφάνεια καὶ ἀνήκει στὴν ἱστορία τῶν θρησκειῶν, τῶν ἰδεῶν καὶ γενικώτερα τοῦ πολιτισμοῦ.

Εἶναι φανερό ὅτι καὶ οἱ δυὸ, Σχολάριος καὶ Πλήθων, δὲν ἀντιμετώπισαν μὲ κριτικὸ πνεῦμα τὸν ἀριστοτελισμὸ τοῦ Θωμᾶ Ἀκρινάτη, τὸν ὁποῖον καὶ εἶχαν ὡς κοινὴ τους ἀφετηρία. Εἶναι λοιπὸν δυνατόν νὰ παρατηρήσῃ κανεὶς ὅτι ὁ «ἀριστοτελισμός» τοῦ Σχολαρίου καὶ ὁ «ἀντι-ἀριστοτελισμός» τοῦ Πλήθωνος δὲν ἐπελέγησαν ἀπὸ αὐτοὺς ἐπειδὴ παρουσίαζαν προτερήματα ἢ μειονεκτήματα, ἀλλὰ μὲ σκοπὸ νὰ ὑπηρετήσουν ἕναν ἐξω-φιλοσοφικὸ στόχο, θρησκευτικὸ, πολιτικὸ, ἐθνικὸ. Ἐπομένως εἶναι φανερό ὅτι στεροῦνται φιλοσοφικῆς γνησιότητος.

Δημήτριος Γ. Κατσαφάνας, «Ὁ Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων Ἐμμεσος Ἐμπνευστὴς τῆς «Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν» τοῦ Ραφαήλ στό Βατικανό», σελ. 129-140.

Ὁ Εἰσηγητής ἐπιχειρεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸν ρόλο πού ἔπαιξε ὁ Πλήθων στὴν δημιουργία τῆς νωπογραφίας μὲ τίτλο «Ἡ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν» (1509-10) τοῦ διασήμου ζωγράφου τῆς Ἀναγεννήσεως Ραφαήλ Σάντι, ἡ ὁποία βρίσκεται στὴν «Αἴθουσα τῆς Ὑπογραφῆς» τοῦ Βατικανοῦ. Ἡ τοιχογραφία αὐτὴ θεωρεῖται «σύμβολο τῆς ἀναγεννωμένης ἑλληνικῆς φιλοσοφίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἀναγεννήσεως». Σ' αὐτὴν ἀπεικονίζονται πενήντα ὀκτώ πρόσωπα φιλοσόφων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. Πιστεύεται ὅτι ὁ φιλόσοφος τοῦ Μυστρά Γεμιστός-Πλήθων ἐπέδρασε μέσω τῶν ἀνθρωπιστῶν τῆς Ἰταλίας στό εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ἔργου αὐτοῦ. Κάτι περισσότερο ἀπὸ ἔνδειξη γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ Πλήθωνος ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἀπεικόνιση ἀνάμεσα στὶς μορφές τῶν Ἑλλήνων σοφῶν καὶ τοῦ Πέρση σοφοῦ Ζωροάστρη, ὁ ὁποῖος κατέχει μίαν ξεχωριστὴ θέση στό ἔργο τοῦ Πλήθωνος. Ἐδῶ ἡ παρουσία τοῦ Ζωροάστρη δικαιολογεῖται μὲ τὴν ιδιότητά του ὡς νομοθέτη, ὅπως ὁ Πλήθων τὸν προβάλλει στό ἔργο του «Νόμων Συγγραφή». Ἡ ἰδέα τῆς Σύνταξης τῶν Φιλοσόφων ἀνήκει σὲ παλαιότερη ἐποχὴ, ἐπανῆλθε ὁμως στὰ χρόνια τοῦ Ραφαήλ καὶ πρόβαλε ὡς αἴτημα στοὺς κύκλους τοῦ Βατικανοῦ καὶ στὴν σκέψη τῶν φιλοσόφων.

Στίς σελ. 141-142 τὰ ὀνόματα τῆς Ὄργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ κατάλογος τῶν Εἰσηγητῶν.

Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη

Κατερίνα Νικολάου, *Βυζαντινά βασιλικά συνοικέσια «μετ' ἄλλοφύλων καὶ ἄλλογλώσσων» (7ος -11ος αι.)*, [Το Βυζάντιο και οι ξένοι - 4], Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 2000, σελ. 59.

Στο πλαίσιο σειράς ομιλιών με θέμα «Το Βυζάντιο και οι ξένοι», που διοργάνωσαν για το Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν οι καθηγήτριες Βαρβάρα Κουταβά-Δεληβοριά και Αθηνά Κόλια-Δεμιτζάκη, η Κατερίνα Νικολάου ασχολήθηκε με τις επιγαμίες Βυζαντινών και ξένων. Η διάλεξη αυτή της 9ης Μαΐου 2000 δημοσιεύεται λίγο αργότερα χωρίς αλλαγές, εκτός της προσθήκης λίγων διευκρινιστικών σημειώσεων (στο κείμενο) και ενδεικτικής βιβλιογραφίας (στο τέλος, σ. 57-59).

Η συγγραφέας επιλέγει για το αρχικό τμήμα της επισκόπησης του θέματος την αναλυτική περιγραφή των γεγονότων του γάμου της Βυζαντινής Μαρίας, κόρης του Ρωμανού Α΄ Λακαπηνού, και του Βούλγαρου Πέτρου, γιου και διαδόχου του γνωστού Συμεών, ο οποίος είχε πλέον πεθάνει αφού είχε προκαλέσει πολλά προβλήματα στο Βυζάντιο. Η κ. Νικολάου εκμεταλλεύεται σ' αυτήν την περίπτωση την ύπαρξη διαφωτιστικών σύγχρονων πηγών κατ' εξαίρεση, όπως σημειώνει, καθώς το συνοικέσιο δεν ήταν σύμφωνο με τις αντιλήψεις των Βυζαντινών και έπρεπε οι ιστορικοί να το δικαιολογήσουν. Τις αντιλήψεις αυτές εναντίον των επιγαμιών μεταξύ *ἄλλοφύλων* παραθέτει αμέσως μετά, παραπέμποντας στον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο και σε διάταξη του Μ. Κωνσταντίνου, την οποία αυτός επικαλείται όταν θεωρεί ως θεμιτά μόνον τα συνοικέσια Βυζαντινών με Φράγκους. Έτσι ερμηνεύεται από τη συγγραφέα και η φειδωλή χρήση των επιγαμιών από τον 7ο έως τον 11ο αι., μεταξύ των διπλωματικών μέσων με τα οποία οι Βυζαντινοί δημιουργούσαν συγγενικούς δεσμούς με άλλους λαούς. Αναζητώντας κατ' επέκταση τους πολιτικούς λόγους των επιγαμιών, καθώς και τις συνέπειες για τους εμπλεκόμενους και τους λαούς τους, στις επιγραμματικές μνείες των πηγών για τα συνοικέσια αυτής της περιόδου, η συγγραφέα δίνει το ιστορικό πλαίσιο και τα στοιχεία των γάμων, των αρραβώνων ή των απλών προτάσεων και αναφέρεται στις αντίστοιχες σχέσεις των Βυζαντινών με τους Χαζάρους, τους Βουλγάρους και κυρίως τους Δυτικούς. Μεταξύ των γνωστών προσπαθειών για τη σύναψη γάμου με Δυτικούς ιδιαίτερη θέση έχει το περίφημο ατυχές συνοικέσιο της Βυζαντινής αυτοκράτορας Ειρήνης Αθηναίας με τον αυτοκράτορα των Φράγκων Κάρολο τον Μέγα, ο γάμος της Θεοφανούς, Βυζαντινής αρχόντισσας αλλά όχι και πορφυρογέννητης πριγκίπισσας, με τον Γερμανό αυτοκράτορα Όθωνα Β΄ και το πρωτοφανές γεγονός του γάμου μιας πορφυρογέννητης Βυζαντινής πριγκίπισσας, της αδελφής του Βασιλείου Β΄ Άννας, με τον ηγεμόνα των Ρως Βλαδίμηρο. Η δυνατότητα αναλυτικής περιγραφής του τελευταίου γάμου, τον οποίο η συγγραφέας χαρακτηρίζει ως «προσβλητικό» για το βυζαντινό γόητρο, αν και ενέταξε τόσο στη χριστιανική κοινότητα όσο και στη σφαίρα της βυζαντινής επιρροής ένα ολόκληρο λαό, οφείλεται σε ρωσική πηγή, καθώς οι βυζαντινοί ιστορικοί σχεδόν το υποβαθμίζουν.

Η Κατερίνα Νικολάου, με γλαφυρό ύφος πάντοτε, περιγράφει και την προετοιμασία της υποψήφιας Βυζαντινής νύφης, η οποία θα επιδείκνυε το βυζαντινό μεγαλείο στην ξένη χώρα ή θα ανταποκρινόταν πιθανότατα και σε σημαντικότερα καθήκοντα, καθώς και την αντίστοιχη εκπαίδευση της ξένης που θα εντασσόταν στη βυζαντινή αυτοκρατορική οικογένεια. Αναφέρεται, επίσης, στους ευνούχους ως φυσικούς εκπαιδευτές των πριγκιπισσών αυτών, ενώ πιστεύει ότι απουσίαζε «παρά το βυζαντινό νόμο» η συναίνεση των μελλονύμφων.

Η συγγραφέας καταλήγει, μετά τη διερεύνηση όλων των στοιχείων που αφορούν το εξεταζόμενο θέμα, στη λογική εκτίμηση ότι, ενώ η επιρροή των ξένων συ-

ζύγων στο Βυζάντιο ήταν «περιστασιακή και εφήμερη», οι Βυζαντινές πριγκίπισσες που πήγαιναν νύφες σε ξένες χώρες και ήταν περίπου «νεκρές» πλέον για το Βυζάντιο, δεν συμβιβάζονταν με τη νέα ζωή τους. Και θεωρεί πολύ ορθά ότι τα «ακούσια αυτά θύματα της διπλωματίας» δεν γνώρισαν μεν ιδιαίτερη προσωπική ευτυχία, αλλά υπήρξαν σημαντικοί φορείς του βυζαντινού πολιτισμού και πολλές φορές μετέδωσαν τη βυζαντινή νοοτροπία στο νέο τους τόπο, όπως η Θεοφανώ, η οποία μάλιστα, μετά τον πρόωγο θάνατό της το 991, ενταφιάστηκε στη Γερμανία αλλά σε «βυζαντινό» χώρο.

Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη

Πέτρος Βλαχάκος, Νικηφόρος Γρηγοράς, Φυσική Γεωγραφία και Ανθρωπογεωγραφία στο έργο του, εκδ. ΖΗΤΡΟΣ, Θεσσαλονίκη, σελ. 267.

Ο Νικηφόρος Γρηγοράς είναι μία από τις σπουδαιότερες φυσιογνωμίες του 14ου αι. Πολυδιάστατη προσωπικότητα, είχε ενεργό συμμετοχή στα δρώμενα της εποχής του και ταυτόχρονα, γνήσιος εκφραστής της, προβληματίστηκε ως διανοητής για εξαιρετικά ποικίλα θέματα. Κοινωνός της ελληνικής γραμματείας, αρχαιότερης και νεότερης, αλλά και των σύγχρονων διεθνών τάσεων, κινείται σε έναν ευρύτατο κόσμο. Τα στοιχεία Φυσικής Γεωγραφίας και Ανθρωπογεωγραφίας αυτού του κόσμου ερευνά στην διδακτορική διατριβή του (Φιλοσοφική Σχολή/Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης) ο Πέτρος Βλαχάκος.

Στη μελέτη παρουσιάζονται:

- α) ο Νικηφόρος Γρηγοράς, τα κείμενά του στα οποία στηρίζεται η εργασία και οι ειδικότερες αντιλήψεις του για την ιστορία και τη γεωγραφία (σ. 53-88)
- β) τα στοιχεία Φυσικής Γεωγραφίας (Γενική Γεωγραφική Ένταξη, Μετρήσεις, Γεωφυσικός Χώρος (σ. 89-170)
- γ) τα στοιχεία Ανθρωπογεωγραφίας (Στοιχεία και Ορολογία Οικιστικής Γεωγραφίας, Πολιτική Γεωγραφία (σ. 171-221)
- δ) οι πηγές των γεωγραφικών πληροφοριών (σ. 222-232).

Ακολουθούν τα Συμπεράσματα (σ. 233-237) και ένας Πίνακας Οικισμών (σ. 238-240). Μερικές ασπρόμαυρες φωτογραφίες με κατάλοιπα τειχών και απεικονίσεις πλοίων που υπάρχουν στο τέλος, αποσκοπούν στη βοήθεια του αναγνώστη για μία μεταφορά στην πραγματικότητα, που αποδίδουν τα βυζαντινά κείμενα.

Τα έργα του Νικηφόρου Γρηγορά, στα οποία στηρίζεται η έρευνα, είναι 1) η *Ρωμαϊκή Ιστορία* 2) οι επιστολές 3) οι *Αντιρρητικοί πρότεροι λόγοι* 4) τα αγιολογικά κείμενα 5) το εγκώμιο στον Ούγο Δ' Λουζινιάν 6) οι *Αύσεις αποριών*, που γράφτηκαν προς χάριν της Ελένης Παλαιολογίνας και 7) οι συγγραφές κατά των απόψεων του Βαλαάμ Καλαβρού.

Τα στοιχεία που επισημάνθηκαν στα κείμενα αυτά είναι χαρακτηριστικό προϊόν της προσωπικής οπτικής του Νικηφόρου Γρηγορά. Σύμφωνα με αυτήν κατά τα αρχαία πρότυπα (Ηρόδοτος), το αντικείμενο της Γεωγραφίας περιλαμβάνεται σε αυτό της Ιστορίας. Ειδικά όμως κατά τόν συγκεκριμένο βυζαντινό συγγραφέα αυτό συμβαίνει και μέσα από ένα ευρύτερο πρίσμα, κατά το οποίο η Ιστορία/Ιστοριογραφία δεν είναι μόνον πολιτική ιστορία, αλλά χρονικό του συνόλου των έργων του ανθρωπίνου πνεύματος, επομένως οφείλει να εμπεριέχει και φιλοσοφία ή θεολογία, αστρονομία ή γεωγραφία. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς είναι ο μόνος που έχει αυτή την άποψη κατά τον 14ο αι. και σε αντίθεση μάλιστα με τους ομολόγους του, Γεώργιο Παχυμέρη και Ιωάννη Καντακουζηνό. Η ευρεία αυτή αντίληψη — με προοπτική και στην αρχαιότητα προ-

κειμένου για τα ιστορικά/γεωγραφικά – συνδυάζεται με έντονη περιγραφική διάθεση σε έναν επίσης ευρύ γεωγραφικό χώρο. Το αποτέλεσμα είναι πραγματικά πολυάριθμες και ποικίλες αναφορές, όχι σπάνια και ιστοριοδιφικού ύφους. Περιλαμβάνονται πχ. η νήσος Ταπροβάνη (Κεϋλάνη), ο Καύκασος, αλλά και τα Πυρηναία, οι Άλπεις ή η νήσος Θούλη και ο Ατλαντικός ωκεανός, το Κίεβο και οι στέπες της Ρωσίας, αλλά και η Ευδαίμων Αραβία ή το όρος Σινά καθώς και η Τροία ή οι Θήβες της αρχαίας Αιγύπτου.

Ο Πέτρος Βλαχάκος χειρίστηκε εξαιρετικά καλά αυτό το ειδικού χαρακτήρα και σημασίας υλικό. Με αφετηρία την καλή γνώση της αρχαίας και μεσαιωνικής γραμματείας και χάρις σε μία προσεκτική λεπτομερειακού χαρακτήρα μεθοδική προσέγγιση, πέτυχε μια ολοκληρωμένη παρουσίαση. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η παραβολή των στοιχείων του Γρηγορά με τα ανάλογα άλλων Βυζαντινών και κυρίως των πλησιέστερων Παχυμέρη και Καντακουζηνού (πρβλ. ιδιαίτερα σ. 192-193). Πραγματικά χρήσιμος για την αμεσότητα οπτικής που προσφέρει, αλλά και για την σωστή εκτίμηση της γραφίδας του Γρηγορά εν προκειμένω, είναι ο πίνακας κατάταξης κατά μέγεθος των οικισμών σύμφωνα με τους χαρακτηρισμούς *άστν*, *πόλις*, *πολίχιον*, *φρούριον*, *πύργος*, *πύργωμα*, *χωρίον*, *μητρόπολις*, *κώμη*. Είναι κρίμα που δεν προσφέρθηκαν από τα κείμενα τέτοια αξιοποιήσιμα δεδομένα και για άλλα στοιχεία.

Βαυβάρια Κουταβά-Δεληβοριά